

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
A PRAGUE.

В. О. Біднов.

„Устное повѣствованіе
запорожца Н. Л. Коржа“
та його походження
і значіння.

ПРАГА 1925

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГИЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ
ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
A PRAQUE.

50399

O. B. Біднов.

„УСТНОЕ ПОВѢСТВОВАНІЕ
ЗАПОРОЖЦА Н. Л. КОРЖА“
ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ
І ЗНАЧІННЯ.

П Р А Г А 1 9 2 5

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГИЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ
ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ

„Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження і значіння.

З старих праць, присвячених минулому Степової України, дослідувачі найбільше користуються устними оповіданнями бувшого запорожця Микити Коржа, що записано архиєпископом Гавриїлом Розановим й видано окремою книжкою 1842 року в Одесі під заголовком: „Устное повѣствованіе бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа“ (стор. 4 ненумер. + 94 + 1). Не буде перевільненням вказати, що ні одного труда так охоче й часто не цитують вони, як ці устні оповідання самовидця старого Запорізького життя. Ап. Скальковський перший зробив популярним імя Коржа, надруковавши в „Журналѣ Министерства Народного Просвѣщенія“ (1838 р., кн. VI та 1839 р. кн. II) уривки з його оповідань та широко використавши їх, як безсумнівне джерело, на сторінках своєї „Історії Нової Сѣчи“, у всіх трьох виданнях. Пант. Куліш в своєму виданні „Михайло Чорнишенко, или Малороссія восемьдесят лѣтъ назадъ“ (1843 р.) та Олекса Стороженко своїми „Споминками“ про Микиту Коржа (1863 р.) поширили імя його серед українського громадянства й надали особливий авторитет його оповіданням. Д. І. Еварницький, безумовно довіряючи їм, теж часто покликається на них в своєму, „Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народныхъ“ та — I томі „Історії Запорожскихъ козаковъ“, беручи потрібні для нього відомості з „Устного повѣствованія“ Коржа. Не можуть обйтися без нього й академик Д. І. Багалій в своїх „Очеркахъ исторіи колонизаціи Новороссійскаго края“¹⁾ та інші відомі й маловідомі дослідувачі минувшини Катеринославщини або Катеринославу: всі вони не забивають Коржа й беруть в нього потрібні відомости, беруть без всяких вагань, без критики, бо їх правдивість, на думку-цих всіх істориків, не підлягає жадному сумнівові. Цей факт й дав підставу зупинитися на „Устному повѣствованію“ Коржа, як на історичному пам'ятникові, та зъясувати його походження, зміст і наукову вартість, як історичного джерела.

I.

Походження „Устного повѣствованія“ Коржа тісно з'єднане з іменем архиєпископа Гавриїла Розанова, що являється видатним істориком колонізації Степової України, „Новороссійскаго края“ — по московській термінології. Видатна його прихильність до старовини, до минулого бувших За-

¹⁾ Кіев. Старина“ 1889 р., апріль — іюль.

порозьких земель зробила те, що ім'я його, не вважаючи на його московське походження, зайняло почесне місце серед дослідувачів південної України, і тому він вартий того, щоб подати тут про нього де-які біографічні відомості, необхідні для докладного вирішення поставленого нами завдання, тим паче, що його науково-історична діяльність тісно сполучена з умовами його життя.

Архиєпископ Гавриїл Розанов, син священника на Костромщині; народився 1781 року й до чернецтва звався Василем Хведоровичем. Вчився спершу в костромській семинарії, а потім — у Троїцькій, що пізнійше перетворилася в Московську духовну академію. Ставши ченцем, він проходив педагогичну службу в ріжних семинаріях, між іншим був і ректором семинарії у Вологді, де саме єпископом тоді був Євгеній Болховитинов, відомий знавець московської й української старовини й збірач історичних памяток. Під впливом Болховитинова, Гавриїл Розанов теж захопився дослідженням старовини, й це захоплення виявляв скрізь, де тільки доводилося посади вищі ієрархічні посади. Немало він уділив уваги старовині вологодській, потім — орловській, коли був там сєвським єпископом (од 1823-го до 1828 р.); але-ж найбільше оддав він уваги та сил чужій для нього Степової Україні, де він послідовно посадав архиєрейські катедри: катеринославську (1828—1837 рр.), херсонсько-таврійську (1837—1847 рр.). Умер він у Твері 8 вересня (ст. ст.) 1858 року, залишивши по собі немало праць, присвячених минулому Степової Україні.

Докладної біографії архиєпископа Гавриїла Розанова, хоч про нього й писалося немало, не маємо; не зроблено й огляду його науково-історичної діяльності.¹⁾ Через те в звязку ще й з відсутністю потрібної для того літератури, зупиняємося тільки на „Устномъ повѣствованіи“ Коржа, як найбільше відомому його труді.

На Катеринославську катедру Розанова було призначено 22 травня 1828 р.; до Катеринославу прибув він 1 серпня того року. Катеринослав тоді був глухим кутком, закинутим серед надніпрянських степів, далеким од культурних осередків. Населення в ньому було тисяч пятнадцять. Отже зовнішній вигляд Катеринослава був не дуже-то привабливим; але ж Розанова він притягував не сучасним виглядом своїм, а минулим — споминами про героїчне Запоріжжя, про попередні зусилля московського уряду колонізувати „дикі“, „бездлюдні“ степи, нагадував про Потьомкина, Катерину II, часи якої тоді російському громадянству здавалися близкучими. Минуле Степової України, в момент приїзду до Катеринославу Гавриїла, ще не було, можна сказати, предметом історичного дослідження; місцеві архіви нікому з істориків ще не були відомі. 20-ті роки XIX стол., завдяки „Історії Малої Россії“ Д. Бантиша-Каменського та збірникам Українських пісень князя Цертелєва та М. Максимовича, будили в московському та українському громадянстві зацікавлення історією українського народу, його попереднім життям та поетичною творчістю. Те-ж саме зацікавлення підтримувалося й „Енеїдою“ та „Наталкою-Полтавкою“ І. Котляревського й „Полтавою“ О. Пушкіна. Мало відоме тоді Запорожжя з своєю оригінальною організацією та своєрідним побутом, про яке ходило в народі багато легендарних переказів, приваблювало до себе увагу прихильників старовини та досліду-

¹⁾ Єдиною працею з цьому відношенню являється стаття протоієрея С. Серафимова: „Гавріль, архиєпископъ Екатеринославскій, Херсонскій и Тавріческій“ — „Записки Одесского общества истории и древностей“, т. V, 919—953. Головнішу літературу про архиєп. Гавриїла показано в моїй статті: „Списокъ ієрарховъ Екатеринославской епархії“ в X вип. „Лѣтописи“ Катеринославської архивної комісії (в окремій відбитці ст. 16—17).

вачів минулого. В цей час відомий пізнійше І. І. Срезневський приступав до складання своєї „Запорожской Старины“ й збирав для неї матеріали в наддніпрянських селах коло Ненаситецького порогу.

Природно, що й катеринославський єпископ, учень Євгенія Болховитинова й прихильник старовини, звернув увагу на Степову Україну, на її минувшину, й став її дослідувачем. Катеринославські архіви, особливо консistorський, дали йому багаті матеріали, частину яких використував він в своїх надрукованих працях, починаючи з „Исторической записки о Пустынно-Николаевскомъ Самарскомъ монастырѣ“ (Одеса, 1838 р., 68 стор.), частина ж їх залишилася невикористаною. Поруч з архівними матеріалами він збирав і народні перекази, користуючися для цього всякою нагодою (особливо під час одвідувань парахвій своєї єпархії)¹). Прихильність архієп. Гавриїла до місцевої старовини була помічена зразу ж, на перших порах його перебування в Катеринославі. Із. Срезневський, автор згаданої вище „Запорожской Старины“, в одному з своїх листів до матері, в 1839 році, згадує про нашого архиєрея й називає його „самымъ страстнымъ“ прихильником „до этой старины“.²)

Шукаючи народних переказів, Гавриїл звернув увагу на столітнього обивателя слободи Михайлівки, над р. Сурою, в 35-ти верстах од Катеринославу (тепер Сурсько-Михайлівка) Микиту Леонтієвича Коржа, який багато пам'ятав про Січ та Запорозьке товариство, бо народився 1731 року в містечку Новий Кодак, за хрещеного батька мав одного з запорозьких старшин Якова Качалова, який взяв семилітним свого хрещеника до себе, й з того часу останній жив з ним і в Січі, й в його зімовнику, що був над р. Сурою (Сухою), на тому самому місці, де пізнійше виникла слобода Михайлівка. Качалов не втратив свого зімовника й після зруйнування Січі й, видко, ставився лояльно до московського правительства та того, що воно робило в запорозьких „палестинах“. так треба думати, вважаючи на те, що цей Качалов, після 1775 р., мав московський військовий чин прем'єр-маіора.) Качалов у своєму зімовникові мав немало худоби, поставив там рубану хату з липового дерева, а коло ней розвів сад. Все це, по смерті Качалова, досталося його хрещеникові, який, маючи вже онуків та правнуків, умер в жовтні 1835 року. В Михайлівці згоріла од близкавки церква, й селяне роспочали будівлю нової; Корж, що й ранійше часто виконував громадські доручення, ходив, не дивлячися на свою старість, за збором жертв й застудився. Ця хвороба й обірвала довге життя Коржа; його поховано коло вівтаря нової михайлівської церкви.³)

Збудовану Качаловим хату, що в ній жив Корж, архієпископ Гавриїл бачив на власні очі й у передмові до „Устного повѣствованія“ описує її так: „Жив він (себ-то Микита Корж) у властній хаті, яка дісталася йому од його предків, чистих Запорожців, й само собою, се б то і старістю своєю, й зовнішнім виглядом надмірно цікавила всіх проїзжих через те село, простих і значних людей, з яких багато через те саме й зупинялися на ніч у Коржа... Оселя була обсажена віковими деревами, а кругом обтікала її річка, тонка, як нитка, що обвивала її, немов плющ дерево“. З неї

¹⁾ Старий протоієрей Фортунат Пухальський в 1897 році росповідав мені, що Гавриїл, під час обїзду єпархії, роспитував про минуле старих селян; такий випадок він знає відносно містечка Широкої, Херсонського повіту, де о. Пухальський був священником в сороках роках XIX ст.; оповідач називав і ім'я тих селян, з якими вів розмови Гавриїл.

²⁾ „Кiev. Стар“. 1901 р., іюль-августъ, стор. 233.

³⁾ „Устное повѣствов.“, передмова, стор. 2—3; порів. Біднов В. „Къ исторіи запорожскихъ старшинъ и козаковъ“ в X вип. „Лѣтописи“ Катеринославської архивної комісії.

хтось зробив малюнок, а під ним помістив уривок пісні, яку Корж співав в часи веселого настрою:

„Ой, Січ - мати,
Ой, Січ - мати!
У Лузі заробити,
А в Січі пропити...“¹⁾

Як архиєпископ Гавриїл знайшов Коржа? Покійний академик Мик. Петров, покликаючись на одну з приміток редакції „Основи“, каже, що його з Коржем познайомив Олекса Стороженко, який знав Коржа й залишив про нього „Споминки...“²⁾

Справді, в цій примітці (до рецензії на книгу А. Аєанасьєва-Чужбинського — „Поїздка въ Южную Россію...“) говориться, що оповідання Коржа „було записано архиєпископом Гавриїлом, по вказівці О. П. Стороженка, перед цим років за двадцять („тому назадъ около двадцати лѣтъ“). Але ж, як побачимо нижче, така хронологічна дата не відповідає дійсності: оповідання Коржеві записано в 1828—1831 рр., отже значно раніше, ніж твердить редакція „Основи“. Зазначення архиєпископа Гавриїла місцевою старовиною, його положення та поїздки по єпархії давали йому можливість, за допомогою місцевого духовенства, вишукати таку цікаву для нього людину, як Корж, і без вказівок Ол. Стороженка. „Споминки“ останнього про Коржа,³⁾ на мою думку, мало дають підстав вірити, що Стороженко знав Коржа персонально, а перебування його на військовій службі, за межами Катеринославщини, й не давало йому можливості знати особисто ані Коржа, ані Гавриїла, а тому найправдоподібніше, що архиєпископ сам вишукав Коржа.

Про те, як з'явилось „Устное повѣствованіе...“, перш за все знаємо од самого Гавриїла: з його передмови до цеї книжки бачимо, що оповідання Коржеві записував не сам він, а спільно з ректором катеринославської семінарії, архимандритом Іаковом Вечерковим, що пізніше був єпископом саратовським і вмер нижегородським архиєпископом: „обидва ми (се б то Гавриїл та Іаков), кожний в своєму стані та на посадах, од 1828 р до року 1831, мешкали в Катеринославі, де з нами розмовляв і Микита Леонтьевич Корж. І от він росповідав про своє давнє запорізьке життя-перебування, а ми слово в слово записували. І коли сполучили між собою уривки, вийшла книжиця“ (з передмови Гавриїла, ненумерований стор. 2).

Що архимандрит Іаков брав участь в записуванні оповідань Коржевих, це видно й з його власних споминів, уривки з яких наводить І. М., автор брошури: „Преосв. Іаковъ, архиепископъ Нижегородскій и Арзамаскій“ (Москва, 1855 р.). Про те-ж саме свідчить в своїх „Запискахъ“ і Н. Н. Мурзакевич, який був добре знайомий з архиєп. Гавриїлом і брав участь в виданні окремою книжкою „Устного повѣствованія...“ В Мурзакевича читаємо: „преосвященній (Гавриїл), разом з ректором семинарії Іаковом (пізніше архиєпископом нижегородським), записали слово в слово оповідання Коржа й, таким чином, збогатили історію Новоросійського краю дорогоцінним ма-

¹⁾ „Устное повѣствованіе...“, передмова, ненумерованій стор. 3—4. Цей малюнок можна бачити в другому томі творів архиєп. Гавриїла (Москва, 1854 р.). Звідти попав він в ріжні пізніші видання (в Кащенка та ін.).

²⁾ Н. Петровъ, Очерки по истории украинской литературы XIX. ст., Кіевъ, 1884, стор. 280. Примітка редакції „Основи“, на яку він покликається — „Основа“ 1862 р., січень, відділ бібліографії, стор. 44—45.

³⁾ „Твори Олекси Стороженка“, видання львівської „Просвіти“, 1911 року, стор. 296—379.

теріалом“. Гавриїла Мурзакевич вважає „першим редактором“ оповідань Коржа.¹⁾

Той факт, що оповідання Коржеві записував не сам Гавриїл, а спільно з Вечерковим, дає підставу з'ясувати коли написано „Устное повѣствованіе..“ Явивши до Катеринославу 1 серпня ст. ст. 1828 р., Розанов вже застав там архимандрита Іакова; а на початку 1832 року останній вже був єпископом Саратовським,²⁾ отже „Устное повѣствованіе“ повинно бути вже готовим до кінця 1831 року. На це вказують і наведені вище слова передмови архиєпископа Гавриїла до нього, себ то Устного повѣствованія: „обидва ми.. од 1828 р. до року 1831-го мешкали в Катеринославі, де з нами розмовляв і Микита Леонтьевич Корж“. У 1912 році мені довелося бачити в Катеринославі список „Устного повѣствованія..“, виготований для новоросійського генерал-губернатора, графа М. С. Воронцова, ніби то од імені самого Коржа, з таким написом: „его сіятельству, сіятельнѣйшему графу Михаилу Семеновичу Воронцову, г. Ново-Россійскому и Бессарабскому генераль-губернатору, всего южнаго края особому благодѣтелю и просвѣщенія любителю со всеуниженіемъ поднести осмѣливается повѣствователь старины, дряхлый, столѣтній старецъ Никита Корж. 1835 года сентября 15 д.“³⁾ Список цей виявляє з себе зшиток звичайного сіруватого папиру формата нашого поштового аркушу великого розміру, що од часу пожовк; його покрито дрібним письмом, сторінки не нумеровані; містить в собі весь текст „Устного повѣствованія...“ Наведений напис свідчить, що він призначався для М. С. Воронцова й, напевне, саме тоді, коли Ап. Скальковський, збираючи архівні матеріали, з доручення згаданого Воронцова, для свого „Хронологического обозрѣнія событий Новороссійского края“, перебував у Катеринославі. Через Ап. Скальковського, мабуть, і дав Корж чи, правдоподібніше, сам Гавриїл, передати М. С. Воронцову цей список, бо той цікавився минулим Степової України.

Наведений вище напис, зроблений дуже старано і штучно, міститься на першій картці сшитка; на другій картці починається текст оповідання, з таким заголовком перед ним: „Устное повѣствованіе бывшаго Запорожца, а нынѣ Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайловки, жителя Никиты Леонтьевича Коржа, 1831-го года октября 12-го учиненное“. Зазначена дата, без сумніву, й показує, коли саме Гавриїл та Вечерков з поодиноких уривків утворили „книжицю“, се б то коли саме записам Коржевих оповідань надано було остаточну редакцію, в якій вони, з де якими невеличними змінами, з'явилася в друкові.

Що оповідання Коржа остаточно були закінчені 1831 року, можна бачити і в Скальковського, в його статті: „Изустная преданія о Новороссійскомъ краѣ“. Тут, в першій частині, у вступі до наведених ним уривків з „повѣствованія“ Коржа, Ска-ий подає відомості про самого оповідача його ж власними словами, взятыми з книги архиєпископа Гавриїла, і от, навівши його слова: „зимовникъ свой со скотоводствомъ имѣль (Качалов) при рѣкѣ Сухой-Сурѣ, гдѣ нынѣ я проживаю“ — Скальковський робить таку примітку: „это было говорено въ 1831 году“.⁴⁾ Одергавши, од Гав-

¹⁾ „Русская Старина“, 1889 р., т. I, стор. 253.

²⁾ Іаков Вечерков був ректором Катеринославської семінарії з 20. augusta 1823 р. до кінця 1831-го, коли його було викликано до Петербургу й там 19 марта 1832 р. висвячено на саратовську катедру; вмер він 20 мая 1850-го року в Петербурзі. „Лѣтопись“ Катеринослав. архів. комісії, вип. VI, 1910 р., стор. 86 і 88.

³⁾ Див. статтю В. Біднова: „Къ характеристикѣ мѣстныхъ литературныхъ нравовъ (С. А. Никитинъ и его „Екатеринославская старина“) — в VIII вип. „Лѣтописи“ Катеринославської архівної комісії, 1912, стор. 265—288.

⁴⁾ „Журналъ Мин. Народ. Просв.“ 1838 р., N 6, отд. II, стор. 491.

рійла копію Коржевих оповідань, він очевидно, довідався од записувача й редактора їх й про те, коли саме закінчено „Устное повѣствованіе...“, й це було для нього настільки безсумнівним що, наводячи уривок про „атакування“ Січи, в кінці якого говориться, що задунайські Запорожці були під владою турецького султана „до нынѣшнього времени, по 1830 годъ“, Скальковський перероблює „1830“ на 1831-й.¹⁾ Факт, що Іаков Вечерков у грудні 1831 р. вже виїхав з Катеринославу, в звязку з заявою самого Гаврила, що він і Вечерков спільно жили й розмовляли з Коржем в 1828—1831 роках, дає підставу пристосовувати остаточне закінчення „Устного повѣствованія..“ іменно до 1831 року, а тому й треба визнати справедливим і згідним з дійсністю напис на згаданому вище спискові 1835 року, що „Устное повѣствованіе...“ „учинено“ (закінчено й з поодиноких частин складено „книжицю“) 12 жовтня 1831 року.

Оповіданням Коржа, як і самому йому, архиєпископ Гавриїл уділяв багато уваги. Корж був бажаним гостем в архієрейському домі й часто „бесѣдоваль“ з архієреєм та ректором семинарії. Під час святкування Катеринославом столітнього ювілею свого істнування (в 1887 р.) було опубліковано уривки споминів А. Н. Молчанової, жінки регента архієрейського хору в Катеринославі за Гаврила. З них видно, як ставився останній до Коржа. Молчанова говорить: „Корж в нього (Гаврила) бував частенько; тепер я не пригадую тої людини, але пам'ятаю, моя прислуго звідкись-то довідувалася про приїзд його й докладувала було мені: „а до преосвященного Корж приїхав“. А цей приїзд тоді значив, що архієрейський хор буде спочивати²⁾.“ Річ в тім, що архиєпископ Гавриїл дуже любив співи, й хорові доводилося багато працювати. Приїзд-же Коржа заставляв Гаврила забувати про хор: весь час тоді він оддавав розмовам з Коржем. Не обмежуючися тим, що сам слухав Коржа, Гавриїл иноді випускав Коржа й на ріжних прилюдних святах та урочистостях. Так, 22 травня ст. ст. 1830 р. в Катеринославі одбувалися закладини катедрального собору. Правив сам преосвящений Гавриїл; „в кінці відправи на сцену виступив поселянин Корж, який був присутній на перших закладинах цього храму, що одбувалися 9-го травня 1787 року³⁾.

У передмові до „Устного повѣствованія...“ Гавриїл заявляє, що видає Коржеві оповідання „въ оригинальномъ его тонѣ“, се б то „въ тѣхъ самыхъ словахъ, выраженіяхъ, оборотахъ, словомъ — въ томъ самомъ разсказѣ, какимъ они вышли изъ устъ самого автора“. Отже, вважаючи на це, можна сподіватися, що його оповідання буде писано мовою народною, українською.. Але ж читач „Устного повѣствованія...“, бачить, що воно написано мовою російською. Очевидно, записувачі-москалі не могли справитися з українською мовою Коржа, а перекладали її на мову московську й тільки зрідка, де-нде, зберігають правдиву мову оповідача, який передказував те, що він бачив або чув. Через те оповідання Коржеві стилем своїм нагадують інші історичні праці архиєпископа Гаврила (як, наприклад, „Отрывокъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ изъ оригинальныхъ источниковъ почертанный“ — „Записки Одес. Общ. Исторіи и древностей“, т. III, стор. 79—129 та його продовження — там же, т. V, стор. 420—488), з тією лише ріжницею, що в останніх помічається вплив мови архивних документів, а в опо-

¹⁾ Ibid., 1838 р., іюнь, отд. II, стор. 510—511; порів. „Устное повѣствованіе“, стор. 54—55.

²⁾ „Екатеринослав. Юбилейный Листокъ 1887 р., N 22, стор. 211.

³⁾ „Лѣтопись“ Катеринослав. архів. комісії, вип. VI, стор. 87—88, примітка (уривок з споминів Іакова Вечеркова).

віданнях Коржа почувається сильна українська стихія, що особливо помітно на стор. 13—20, де йде мова про права запорозькі та закони, на стор. 30—36 (про звичаї запорозькі) та ін. Що Корж говорив не такою мовою, як видно з деяких місць „книги“ Гаврила. Наводимо приклади, з додержуванням правопису книги. „Вотъ яки у нас були суды и права по Запорожскимъ обычаямъ“ (стор. 20). Страву „насыпаютъ кухари въ деревянные ваганы и ставлять на сырно“ (стор. 37.) Говорячи про те, як Корж зробив для Новокодацької кріпости два плетені з лози кошелі, Гаврил так передає слова Коржеві: „видя, що люди роблять, зробивъ и соби для памяти, собственными руками, два кошели и, отвезши волами на мѣсто, поставилъ, якъ треба, и насыпалъ землею“ (стор. 89). Але ж трапляються цілі сторінки, де не здібуємо українських виразів або слів, а бачимо переклад, а може й вільну передачу оповідання Коржевого (особливо в розділах восьмому та девятому). „Сии кошели (в Новых-Кодаках) подѣланы были на счетъ защиты противу непріятеля“ (стор. 88); „самый городъ (Новомосковськ), въ разсужденіи своей судебной зависимости, принадлежалъ тогда къ Кременчугской губерніи“ (стор. 60); „вся сія украина и вся палестина... разными способами, случаями и разными россійскими царями пріобрѣтена, завоевана и присоединена вновь къ истой нашей Россіи“ (стор. 61) й багато інших виразів свідчать, що записувачі часто передавали слова оповідача зовсім не так, як говорив Корж. Варто уважи, що, перелічуючи запорозькі страви, записувач (а може й сам Корж) користається словами „Енеїди“ Котляревського: „тетеря, руби, галушки и рыба „на стябло“, а свинячу голову до хрину, а иногда и локшину на перемѣну“ (стор. 37, порівн. „Енеїда“, частина I, строфа 27-ма).¹⁾

Що до фактичної правдивості оповідань Коржа, то в них єсть очевидні помилки. Деякі з них записувач і зазначує в своїх примітках та поясненнях, як: от рік мандрівки цариці Катерини по Степовій Україні — 1785 рік, замісць 1787-го (стор. 69), неістнування de jure Кременчуцької губернії (стор. 72), оповідання про Козар та іх „полководца Кошевого Германа“ (стор. 85), тверження, що Хмельницький був гетьманом після Мазепи (стор. 10); деяких помилок він не зазначив, бо тодішній стан відомостей що-до минулого Степової України не дав можливості помітити їх. Так, в другому розділі говориться про заснування слободи Михайлівки та про судовий процес громади цеї слободи з поміщиками Петром Папчинським та Вермінкою з-за захоплених ними селянських земель. В цьому оповіданню Корж, напевне, перепутав хронологію подій.

Факти захоплення михайлівської землі Папчинським та Вермінкою, що, по свідоцтву Коржа, трапилися пізніше наказу про знищення вільних хуторів, мали місце ще у 80-х роках XVIII стол. В архіві Катеринославського губернського правління збереглися документи 1786 року, що освітлюють сварки одного з запорозьких старшин, полкового осавула Гната Каплуна з Петром Папчинським з-за бувшого зімовника Якова Качалова (связка N 58, „дѣло“ N 64). Ці документи опубліковано мною в праці: „Къ исторіи бывшихъ запорожскихъ старшинъ и козаковъ“ — „Лѣтопись Екатеринославской Архив. Комиссіи“, вип. X, в окремій відбитці стор. 33—40. Це дає підставу гадати, що Корж помилково відносить наказ про знищення вільних хуторів до 1800 р.: ще 1779—1780 рр. адміністрація Новоросійської губернії зганяла населення з хуторів до слобід та міст. Див. мою статтю

¹⁾ В берлинському виданні „Українського Слова“, 1922 року „Твори I. Котляревського“, т. I, стор. 7

„Матеріалы для исторіи колонізації бывшихъ Запорожскихъ владѣній“ — „Лѣтопись“ тієї-ж Архивної Комисії, в. IX, стор. 204—215.

Судовий процес, по умовах старих часів та загальній російській практиці, тягся, очевидно, десятки років. Та так, справді, й було. Згадані вище документи свідчать, що наказ про знищення вільних хуторів (1779—1780 рр.) спричинився заснуванню Михайлівки; захоплення Папчинським землі перед 1786 р., се б то в момент заснування слободи, викликав початок процесу, про який оповідає Корж. Зазначений процес, проходячи ріжні інстанції та стадії, провадився дуже довго: справа з Папчинським закінчилася в часи Павла I (1796—1801 рр.), а з Вермінкою тягнеться до 1804—1805 рр. Цікаво те, що Корж згадує лише трьох катеринославських губернаторів: Синельникова, Селецького та Берха,¹⁾ справді-ж їх було значно більше: не називає Каховського В. (1789—1792), Хорвата (1793—1796), Бердяєва (1797 р.), Миклашевського (1800—1802 рр.). Він пам'ятає лише тих губернаторів, що мали найближче відношення до судового процесу: при Синельникові (од 1783 до 1788 р.) справа роспочалася, при Селецькому (1798—1799 рр.) закінчився процес з Папчинським, а при Берхові (1803—1806 рр.) — з Вермінкою. Такий хід подій можна бачити і в самих оповіданнях Коржа: він мешкав, після смерті хрещеного батька, в його зимовникові (стор. 3 і 4); там померла його жінка, а Папчинський захопив зімовник і землю; на тій землі він заселив дві свої слободі, а в зімовникові Коржевому було поселено вісім родин-кріпаків Папчинського. Самого Коржа було витіснено та вигнано з його оселі. „І я тоді“ — каже Корж, — „тинявся по чужих дворах з малолітнimi дітьми-сиротами, що залишилися од моєї покійної жінки“ (стор. 6). В цей час йому довелося жити разом з Глобою коло Половиці, „на тому самому місці, де тепер будинок світлійшого (се б то Потьомкина) та скарбовий сад, внизу над Дніпром, під скелею, де його й млин був — один на камінях поставлений, а другий байдачний для фалюшів, на якому валяли сукна“. З ними-ж мешкав ще один жонатий козак (бувший запорізький полковий осавул) Гнат Сидорович Каплун. Всі три вони й „жили з своїми сем'ями в одній хаті, під одним дахом“, а в цій хаті „було дві половини“ (стор. 56). Це мешкання з Глобою після того, як Папчинський одібрав у нього зімовник, і дало Коржеві можливість бути свідком закладин Катериною II величезного собору в Катеринославі 9 травня 1787 року, про що він докладно росповів Гаврилові (стор. 67—72). На тому місці, де стоїть Потьомкинський дворець, Корж посіяв ячмінь; його ще не було зібрано, як каменярі „почали розміряти на фундамент“, а Глоба та Корж покинули свою оселю та заведений ними сад і „пішли по своїх місцях“ (стор. 76). Процес з Папчинським роспочав згаданий вище полковий осавул Гнат Каплун, що 1786 р., в березні, подав скаргу на Папчинського „правителеві“ Катеринославського намісництва Синельникову, а в підтвердження своїх прав на зімовник Качалова Каплун покликався на росписку самого Качалова й посвідку новокодацької громади, як доказ того, що Каплун купив зімовник Качалова за 38 рублів.²⁾

У восьмому розділі оповідач припускає де-які неточності, вживаючи назву „Кременчуцька губернія“. Хоч він, як це видно на стор. 60-ї, й одержняє її од Новоросійської, але-ж такої губернії не було. 1764 року було утворено Новоросійську губернію, в склад якої увійшли: Полтавський полк

¹⁾ „Устное повѣстов.“, 76 і 9; на стор. 9 стоїть „Берг“ помилково.

²⁾ Біднов В. „Къ исторіи бывшихъ запорожскихъ старшинъ и козаковъ“ (одбитка з X вип. „Лѣтописи“ Катеринослав. архив. комис.), стор. 33—37 (текст скарги, росписка та посвідки.).

Гетьманщини, Новосербія, Словяносербія та стара Українська лінія.¹⁾ В 1775 році, по зруйнованні Січи, до Новоросійської губернії було прилучено Запорозькі землі, які лежали між Дніпром і Бугом. Ті-ж Запорозькі землі, що лежали на схід од Дніпра, з Таганрогом і Бахмутом, ввійшли в склад Азовської губернії. Губерніальні установи Новоросійської губернії весь час містилися в Кременчуці, через що населення й саму губернію називало просто Кременчуцькою, навіть і тоді, коли 1783 р. Новоросійську та Азовську губернії було об'єднано в одно Катеринославське намісництво, бо й тоді, аж до 1787 року, ті установи залишалися в Кременчуці. I Корж вживав назву „Кременчуцька“ (губернія), як тоді вживали цю назуву народні маси. Назви губернії „Азовська“ Корж не вживав, хоч не раз згадує про Новомосковськ, колишню Самару або Новоселицю (стор. 60, 90—91); назував Новоросійська губернія (стор. 60—61) прикладає до часів Павла I, який велів називати Катеринослав Новоросійськом, а мало не всю Степову Україну губернією Новоросійською. Це стає очевидним, коли звернемо увагу на початок *восьмого* розділу: „почавши од давних часів Запорозьких Катеринослав має вже четверту назуву: першою була Половиця, друга — Катеринослав, третя — Новоросійськ, а четверта знову Катеринослав“²⁾ (стор. 55). Через те восьмий розділ буде зрозумілий лише тоді, коли пригадаємо, які адміністраційні зміни довелося пережити Степовій Україні в кінці XVIII ст.

Припускає Корж фактичні неточності й у розділі третьому. Тут він говорить, що в Січі було сорок курінів і сорок отаманів, з яких кожний „роспоряжався своїм курінем“ (стор. 11 і порів. 36). Справді-ж іх було 38, яку кількість бачимо в тих документах, січового архіву, якими користувався Ап. Скальковської,³⁾ князь Мишецький,⁴⁾ Ал. Рігельман,⁵⁾ А. Андрієвський.⁶⁾ Перелічуючи назви 22 курінів, Корж називає куріні: „Плахтіевский“, „Глушківский“, „Конівський“, „Вербицький“, „Шастунівський“, „Гадяцький“ та „Легушківський“ — такі, яких в дійсності не було, в чому легко переконатися, переглянувши списки курінів в показаних вище джерелах (стор. 12). Не зовсім однаково зазначає він і кількість козаків у кожному куріні: на стор. 11-ї говорить: „в кожному куріні рахувалося військових козаків 1000, а в деякому куріні було й більше“,⁷⁾ а на 36-ї: куріні були такі великі, „що по 600 козаків і більше могло вміщатися в кожному“ з них „за обідом“.⁸⁾

¹⁾ Стара Українська лінія починалася од Дніпра й тягніася по-над рр. Оріллю та Берестов. ю аж до Донця, на протязі 240 верстов. — „Записки Одес. Общ. исторіи и древностей“, т. III, стор. 300.

²⁾ Половиця до 1787 р., чи властно до жовтня 1786 р.; од цього часу. — Катеринослав; з 12 грудня 1796 р. до 1802 р. — Новоросійська, потім знову Катеринослав. Це — Катеринослав другий, од 1778 до 1783 року існував Катеринослав перший, як головне місто Азовської губернії, в бувшій Богородицькій кріпості, там, де р. Кільчень вливався в Самару. Про Катеринослав перший див. Записки Одесского общества истории и древности, т. III, стор. 289. (Описаніе городовъ и уѣздовъ Азовской губерніи).

³⁾ „Історія Нової Січі“ . . . , вид. 1841, стор. 22—23; вид. 3-те, т. I, стор. 50—51.

⁴⁾ „Історія о козакахъ Запорожскихъ“ . . . , стор. 16—17 (Москва, 1847 р.).

⁵⁾ Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи . . . , ч. IV, кн. VI, стор. 73—74.

⁶⁾ „Записки Одесского общества Истории и Древностей“, т. XIV, — Дѣла, касаються запорожцевъ . . . , стор. 655.

⁷⁾ Тисячу „й більше“ козаків показано й на стор. 21-ї.

⁸⁾ Цю ріквицю можна пояснити тим, що в першому випадкові розуміється кількість, яка *рахувалася* в кожному куріні, значилася по списках, а в другому — кількість тих, що могли разом обідати в одному куріні. Скальковський дає відомості про кількість козаків в кожному куріні за 1757, 1759 та 1769 рр.; але ж в нього цифри значно менші — 150—600 („Історія Нової Січі“, ч. I, 3-и вид., стор. 50—51). У 1793 році козак Титарівського куріння заявляв у Київі, що всіх запорожців буде „сь 30 тисячъ человѣкъ“. („Записки Одес. Общ. Истор. . . .“, т. XIV, стор. 294—295.).

Трудно визнати правдивим оповідання Коржа про „багату трапезу“, якою вшанував у своєму (Кущівському) куріні кошовий Калниш генерала Текелія, під час „атаковання“ Січи, — з такими подробицями, що, хоч страву й подавали в дерев'яних ваганах і на дерев'яних же тарілках, а напої в дерев'яних „коряках“, але ж Текелій був дуже задоволений обідом й просив кошового, аби той дав йому такого досвідченого кухаря, який варив козакам (стор. 48—49). Це оповідання, як і де-які інші подробиці в сьомому розділі („объ атаковані Сѣчи“), треба віднести до продуктів народної творчості.

Фактичні неточності бачимо і в одинадцятому розділі, в кількості запорозьких сел та церков. Коли подивимося в Скальковського, в його „Історії Нової Сѣчи“, або в Д. Еварницького, в другому томі його „Істочники для історії Запорожськихъ козаковъ“ то там знайдемо значно більш слобід, ніж 17; так само й церков на території Запоріжжя було значно більше, ніж девять.¹) Пояснюються це тим, що Корж, як помітно з усіх його оповідань, був знайомий тільки з околицями Кодаків, себто теперішнього Катеринославу, далеких же кутків Запорозьких палестин він не знав, а тому про них і не розповідав.

Неможливо погодиться й з його тверженням, що „в часи Запоріжжя, до атакування Січи, ніколи не було холодної зими й такої ніхто не пам'ятає, а тому скотина літо й зиму ходила в степу“ (стор. 33). Маємо докази цілком протилежного. Наприклад, присланий російським урядом до Микитинської застави в 1754 році, для видачи „печатних“ московських билетів тим, що, по торговельних справах, ходили до Криму або в Туреччину, урядовець Семенов зазначує в своїх рапортах до київського губернатора, що зима 1754—1755 року була люта, в січні були страшні хуртовини та морози, які знищили в татарами силу худоби й примушували купців сидіти на місці.²)

Здібуємо помилки і в іменах де-яких осіб, як ось катеринославський губернатор Берт, замісьць Берх (стор. 9), новокодацький городничий Василь Шостик, замісьць Шостак (стор. 64) та інші, які скоріше всього треба вважати за друкарські помилки.

Низку таких неважливих хиб можна б іще продовжити, але ж всі вони дрібниці в порівненні з тими коштовними відомостями, що містять в собі оповідання Микити Коржа: для дослідувача минувшини Степової України вони виявляють надзвичайну вартість. Оповідач являється видатною людиною серед колишньої народної маси, цікавився всім і до всього ставився уважно, а тому й оповідання його мають такі подробиці й риси, яких не знайдемо ні в яких архівних матеріалах й які надзвичайно яскраво оживляють перед нами минуле;³) їх захоплення та цікавості не може ослабити

¹⁾ Єпископ Феодосій (Макаревський) в своїх „Матеріалах для історико-статистического описанія церквей и приходовъ Екатеринославської епархії“ налічує значно більше запорозьких сел і церков. Вміщені мною на сторінках „Лѣтописи“ Катеринославської архів. комісії „Матеріали для історії церковного устроїства на Запорожї“ свідчать, що церкви була, окрім перелічених Коржем, ще в слободі Брегодирівці (або Данилівці — вона настільки була стара, що 1761 року збралися ставити замісць неї нову), Камянському, Бабайківці, Гупалівці (довів на будування її просив Кіш одноразово з дозволом на церкви в Моїліні та Кар-аухівці) та в Котівці (Лѣтописъ, вип. IV, 39—40, 51—55, 61—63, 68—70 та ін.). В труді єпископа Феодосія Макаревського (1880—1881 рр.) таких слобід і церков можна знайти значно більше, та, на жаль, цього труда не маємо в себе.

²⁾ „Записки Одес. Общ. истор. і древн. . . .“, т. XIV, стор. 618 і 619—20.

³⁾ Корж ставився з великим пієтизмом та любовю до пам'яті Запоріжжя. Запорозці для нього окремий якийсь народ, його предки, а передачу відомостей про них на пам'ять грядучим поколінням, шляхом запису його властивих оповідань, вважав своїм обов'язком. Він говорив: „Я вже слабію й наближаюся до землі, з неї ж взятих, і вже помітно єсть, яко скоро в ню подобает мі возвратитися й переселитися до

навіть та чужа, не народня мова, в якій записано Коржеві оповідання. Тому й не диво, що всі прихильники старовини багато уділяють уваги „Устному повѣствованію...“ й повною пригорщею, як воду з чистої криниці, черпають з нього відомості.

Невідомо, чому архиєпископ Гавриїл довго не публікував записаних ним та Вечерковим оповідань Коржа. Загал про них довідався завдяки Ап. Скальковському. Літом 1835 р., з доручення новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова, він збирав по ріжних місцях Степової України архівні матеріали для складання історії „Новоросійського края“.¹⁾ Одвідавши Катеринослав, Скальковський скористувався досвідом та знанням архиєпископа Гавриїла й придбав од нього список „Устного повѣствованія...“, яке він потім ріжноманітно використовував. Перш за все, він, без відома складача цього „повѣствованія“, видрукував уривки з нього на сторінках „Журнала Министерства Народного Просвѣщення“ під заголовком: „Изустныя преданія о Новоросійскомъ краѣ“ (1838 рік, кн. VI — іюнь, отд. II, стор. 487—513; 1839 р., кн. II — февраль, отд. II, 171—202); потім, видаючи 1841 р. свою „Історію Нової Сѣчи“, він вмістив на її сторінках цілі розділи оповідань Коржа, часто задовольняючися ними як єдиним джерелом для освітлення того чи іншого питання з минулого Запоріжжя. Через те, що про „Історію Нової Сѣчи“ нам вже доводилося говорити,²⁾ то на цей раз обмежуємося тільки статтею: „Изустныя преданія о Новоросійскомъ краѣ“. Першу частину її Скальковський написав 28 апріля 1837 року; в ній подано, з примітками та увагами Ска-ого, три уривки з оповідань Коржа: 1. „о Запорожской Сѣчи“ (стор. 491—494); 2. „о радутахъ и фигурахъ Запорожскихъ и о степной войнѣ“ (стор. 494—499); 3. „атакованіе Сѣчи“ (стор. 501 511). Ці уривки відповідають розділам „Устного повѣствованія...“ — третьому (стор 9—12), десятому (стор. 77—83) та сьому (стор. 44—55). У вступній замітці (стор. 487—491) він подає загальні відомості про Степову Україну та самого Коржа. Що до Коржа, то відомості про нього бере з першого розділу книги архиєпископа Гавриїла (стор. 2—3), додавши до них своє властне, не зовсім правдиве свідчення: „в останні роки свого життя, знайшовши захисток в домі преосвященнаго Гавриїла, архиєпископа Катеринославського, він передавав багато подробиць про цей народ (се б то про Запорожців), які уважно записувалися та перевірялися; з цього оповідання утворилося щось ціле, що й передано мені од його преосвященства“.³⁾

Уривки з оповідань Коржа Скальковський оголошує з тою метою, щоб ознайомити „любителей отечественной исторіи“ з „новоросійскою народною исторією“. До третього уривку додав список запорозьких слобід (стор. 511 513), що перераховано в одинадцятому розділі в Гавриїла (стор. 84—94), тільки значно скроочув відомості про кожну з них.

В другій частині своєї статті („Ж. Мин. Нар. Прос.“, 1839 р., кн. II — февраль отд. II, 171—202), Скальковський містить ще три уривки: 1. „законы и права (гражданские) Запорожцевъ“ (стор. 175—182); 2. „о наказаніяхъ

предків. Обаче не вмру, но жив буду і повім діла Запорозькі“. („Устное повѣствов...“, стор. 3).

¹⁾ Про це докладно в моїй статті: „Ап. Скальковський, як історик Степової України“. „Науковий Збірник Українського Університету в Празі“, т. II.

²⁾ У згаданій вище статті „Ап. Скальковський, як історик Степової України“.

³⁾ Стор. 490; останнє речення в оригіналі читаємо так: „Изъ сего разсказа состоялось нѣчто цѣлое, что и сообщено мнѣ отъ его преосвященства“. Згадуючи про походження Коржа з Нових Кодаків, Скальковський каже, що це „село“ лежить „у Днѣпровскаго порога сего ж имени“, се б то змішує Нові Кодаки з Старим Кодаком, який справді знаходиться над Кодацьким порогом, Нові ж Кодаки вище його верстов на 15

преступниковъ“ (стор. 182—185) та 3. „о запорожскихъ обычаяхъ и обрядахъ“ (стор. 185—200). Ці уривки відповідають розділам — четвертому (стор. 12—21), пятыму (стор. 21—26, скорочено Ска-им опис кар) та шостому (стор. 26—43, теж скороченому) „Устного повѣствованія...“ За цими трьома уривками Ска-ий згадує (стор. 201) про подоріж Катерини II та заснування Катеринославу й, таким чином, вичерпує зміст записаних Гавриїлом оповідань Коржа.

Наводячи уривки з цих оповідань, Скальковський не дбає про точну передачу тексту, не копіює його, а почасти скорочує, почасти перероблює його, заміняючи слова та вирази, вжиті Гавриїлом, на російські. Для доказу, наводимо кільки прикладів того, як Скальковський користувався текстом оповідань Коржа.

Гавриїл.

1. „Тяжущіся приходять до Сѣчи“ (стор. 14).
2. „И не медлите Отамановъ, бо имъ не одно дило ваше...“ (стор. 17).
3. „Всѣ козаки Запорожскіе обыкновенно принадлежали до Сѣчевыхъ куреней“ (стор. 21).
4. „Що въ лями по рыбалняхъ или на звѣриной ловлѣ загораютъ“ (стор. 22).
5. „Обычай Запорожскіе чудны, поступки хитры, а рѣчи и вымыслы остры и большою частю на касмѣшки покожи. Запорожцы всѣ вообще головы брили и оставляли только одну чуприну (*t. e.* пучокъ небольшой волосъ или хохолъ, отъ чего и всѣ малороссіяне „хохловъ“ назнаніе получили) надъ лбомъ, и если оная чуприна отростаетъ большая и длинная, такъ что препятствуетъ зрењю глазъ, то они закладываютъ ея за ухо; иногда чуприну сію называютъ Запорожцы еще и „оселедецъ“ (стор. 26—27).
6. „Сѣчевые козаки занимались по обычаю и звѣриную охотою, рыбною ловлею: ибо въ великомъ луѣ... водилось великое множество дикихъ звѣрей...“ (стор. 38).
7. „Сѣчь атакована за блаженной памяти Екатерины II“ (стор. 44).
8. „Архимандритъ бывало съ прочими іеромонахами, поперемѣнно, всякое воскресенье и въ каждый праздничный день говоривали имъ въ церкви проповѣди наизустъ, самыми разительными, по ихъ малороссійскому штилю, выраженіями“.
9. „О Ногайцахъ и бывшихъ съ ними происшествіяхъ, я не только слышатель, но почти очевидный свидѣтель“ (стор. 83).

Скальковський.

1. „Тяжущіся приходять въ Сѣчъ“ (стор. 176).
2. „И не держите Атамановъ, бо имъ не одно ваше дило“ (стор. 179).
3. Всѣ казаки Запорожскіе, *какъ мы уже говорили*, принадлежали къ Сѣчевымъ куренямъ“ (стор. 182).
4. „Що у лями по рыбалняхъ или на охотѣ заработаютъ“.
5. „Обычай Запорожскіе чудны! поступки хитры! и рѣчи, и вымыслы остры и большою частю на критику похожи!“ говорить Коржъ. Всѣ вообще Запорожцы голову и бороду брили; на головѣ оставляли только небольшой пукъ волосъ, чубъ, или хохолъ, отъ чего и всѣ Малороссіяне отъ своихъ собратовъ Москвичей, названы Хохлами. Этотъ чубъ иногда бывъ такъ великий, что закрывалъ его лицо; въ такомъ случаѣ его закручивали, *какъ косу*, и закладывали за ухо; *такой* чубъ назывался оселедецъ“ (стор. 186).
6. „Сѣчевые казаки, кроме военной службы, занимались страстью звѣриную охотою, ибо въ Великомъ Лугѣ... водилось множество дикихъ звѣрей“ (стор. 197).
7. „Сѣчь была атакована при блаженной памяти Екатеринѣ II“ (стор. 501).
8. „Архимандритъ бывало съ прочими іеромонахами перемѣнно всякое воскресенье и въ каждый воскресный день говоривали имъ въ церкви проповѣди наизустъ самыми разительными, на ихъ малороссійскомъ языцѣ, выраженіями“ (стор. 504).
9. „Что сказалъ я о Ногайцахъ, всему этому я, Коржъ, очевидный свидѣтель“ (стор. 499).

Такого рода прикладів можна навести дуже багато; але ж і зазначеного досить для того, щоб побачити, як свавільно поводився Скальковський з текстом „Устного повѣствованія...“, як він зміняв його стиль, а нерідко й самий зміст його. В такому виді, з своїми змінами та поправками, він наводить оповідання Коржа великими уривками і в своїй „Історії Нової Сѣчи“, не підозріваючи того, що тим самим зменшує вартість своєї праці. Тому

то архиєпископ Гавриїл і визнав необхідним „издать Коржевы преданія въ оригинальномъ его тонѣ“ (друга сторінка передмови) і тим самим зберіг для нас ці перекази в більш правдивому вигляді.

II.

Видаючи устні оповідання Микити Коржа окремою книжкою, архиєпископ Гавриїл розбив їх на одинадцять, не однакових що-до розміру, розділів.

Перший розділ: „о жизні Н. Л. Коржа“ (1—4 стор.) знайомить читача з особою Коржа. Народився він в Нових Кодаках, під Катеринославом, 30 мая 1731 року. Прадід його Василь Жадан, родом з Кобеляк, зайшов до Нових Кодаків ще в XVII стол.; дід Тарас Жадан та батько Леонтій, що прозивався вже Тараном, перебували в тих-же Кодаках, жили доброчинно й побожно „по христіанскому обряду“ й „занимались хлѣбопашествомъ, скотводствомъ, пчеловодствомъ и рыбною ловлею, а иногда и звѣриною охотою“, бо за часів Запоріжжя з обох боків Дніпра росли „сильні“ та густі ліси, де водилося багато дикого звіря. Семілітним хлопцем Микиту взяв до себе в Січ його хрещений батько Яків Омелянович Качалов, що належав до військової старшини (був полковником і військовим осавулом), а по зруйнованні Січи „былъ пожалованъ отъ короны преміеръ-маіоромъ“, се б то придбав московський офіцерський чин. Качалов мав свій зімовник над річкою Сухою Сурою, на тому самому місці, де пізніше виникла слобода Сурсько-Михайлівка; тут він зробив з різаного липового дерева рубану хату, що мала тільки сіни і в цій самій хаті Корж жив аж до самої смерті своєї. Живучи в хрещеного свого батька, Корж був у ріжних „послушаніяхъ“ в нього як в Січі, при куріні, так і в зімовникові, по його господарству¹⁾. Одружившися з новокодацькою дівчиною, Корж вже сам вів своє господарство й коли передавав архиєпископові Гавриїлові свої спомини, то налічував собі сто років і мав 18 онуків та чотирьох правнуків; тоді він вже думав про смерть. Він каже: „уже изнемогаю и преклоняюся къ землѣ, отъ нея же взять быхъ и явъ уже есть, яко скоро въ ню подобаетъ ми возвратитися и преселитися къ предкамъ. Обаче не умру, но живъ буду и повѣмъ дѣла Запорожскія“. Але ж з початку говорить про слободу Михайлівку, „осадчим“ якої він був, а потім переходить до Запорозької Січі, Катеринославу та інших місць і подій „здѣшней Україны“.²⁾

Другий розділ: „о началѣ селенія Михайловки“ (стор. 4—9). Після смерті хрещеного батька, Корж залишився в його зімов никові; коло нього потроху зібралося чимало народу з ріжних місцевостей, ѹ встанована таким чином слобода звалася „великими вольними хуторами“. Але ж 1800 р.³⁾ царським наказом було велено нищити хуторі, а мешканців їх збирати в певні місця по-над трактовими дорогами й такі слободи називати не вільними хуторами, а селами. Зібрані коло Коржа хуторяні (з Кодаку, Діївки та Сухачівки) постановили переіменовати свої хуторі в слободу й через нього подали прохання про це до „казъонной“ палати в Катеринославі, а та одвела землю під слободу, яку й названо було Михайлівкою. Сусідні поміщики Петро Папчинський, бувший тоді секретарем, „в Кременчуцькому губернському пра-

¹⁾ Корж ніде не говорить, до якого куріння належав як його хрещений батько, так і він сам, а між тим росповіда: „як прізвище куріння, наприклад, Канівський або Пластунівський курінь прозивається, то так і козак по курінню зветься“. („Устное повѣствованіе . . .“, стор. 21).

²⁾ Очевидно, порядок такий дав записувач і редактор споминів архиєп. Гавриїл.

³⁾ Про хибність цеї дати мова була вище.

влінню“, та Олексій Вермінка, капітан з колишніх запорожців, самовільно захопили частину земель новоутвореної слободи — Папчинський 3000 десятин, а Вермінка — 1500 десятин. Михайлівцям довелося мати з ними судовий процес, а повіреним їх був Корж. Справа тягнеться довго, доходила до сенату й навіть царя; Коржеві доводилося їздити до Москви й до Петербургу. Справу було вирішено на користь михайлівців. В примітці до стор. 8-ої записувач „Устного пов'єствовання“ згадує ще про ті випадки, які траплялися з Коржем в Москві (як його було арештовано в Москві, коли він виміряв довжину найбільшої гармати в Кремлі, наприклад) і про які він оповідав Гавриїлові.

Хоч в цьому розділі мова йде тільки про слободу Михайлівку, але ж походження її од Запорозького зімовника та судові процеси селян з сусідними панами з-за засвоєної останніми селянської землі — явище звичайне в минулому Степової України, коли, після знищення Запорозької Січі, почалася державна її колонізація.

Третій розділ — „о Запорожской Січи“ (стор. 9—12). На підставі того, що Коржеві відомо од прадіда, діда та батька, він говорить, що Запорожці в стародавні часи називалися Козарами, а через те, що головне місце перебування їх було по-над Дніпром нижче порогів, то за часів Хмельницького вони й придбали назву Запорожців. Влада над ними належала Хмельницькому, „а Россія до распоряженій ихъ дѣла никакого не имѣла“. Зазначаючи територію Запоріжжя, Корж південно-західну границю його доводить до Случа. Січ стояла над Підпільною; в ній було найвище Запорозьке „правительство“. Підпільною січовики плавали на човнах в Дніпро, а останнім до Лиману та на Чорне море; тою ж дорогою до Січі приходили й грецькі човни з бакалією та іншим крамом. В Січі було 40 курінів і сорок отаманів, з яких кожен роспоряжався своїм курінем; в кожному ж куріні було по одній тисячі, а то й більше, „військових“ козаків, окрім жонатих, що перебували „по зимовникамъ, т. е. по хуторамъ, въ разныхъ Запорожскихъ владѣніяхъ, гдѣ кто себѣ мѣсто уподобалъ“; але ж і жонаті були приписані до курінів. З усіх курінів Корж наводить імена тільки 22, а останні забув (назву шести перелічених навів помилково); з військової старшини він памятає кошового Калниша, суддю Касапа та писаря Глобу: „сіи три члена составляли верховную власть и управляли всѣмъ Запорожьемъ“.

Четвертий розділ — „права Запорожская и законы“ (стор. 9—21). В цьому розділі Корж росповідає власне про судові порядки на Запоріжжі. Коли два козаки побьються один з одним або один своєю худобою витовче одному хліб чи сіно, чи зробить якусь іншу шкоду, тоді вони, не помирившись один з одним, звертаються до суддів, або панів, у паланку. Паланка, по його поясненню, щось в роді пізнійших російських „уездов“ або земських судів; паланки були по великих селах або містах; в склад кожної входили виборні на три роки полковник, осавул та писарь, а до них з Січі призначено було „три підпанка“ з козаків. Паланка — це нижча інстанція. Незадоволені нею, за згодою паланки, звертаються в Січ до курінного отамана того куріння, до якого належить покривдений, а той вже розбирає справу з отаманом того куріння, куди належить оскаржений. На випадок незадоволення тих, що позиваються й судом курінних отаманів, справа йде до військового судді, а од нього, на випадок незадоволення, до найвищої, останньої вже, інстанції — кошового. Постанова кошового негайно виконується. З оповідань Коржа виходить, що суд на Запоріжжі був словесний; він залишив приємні спомини в оповідача, бо Гавріїл пише наприкінці четвертого розділу, од імені Коржа: „вотъ яки у насъ були суды и права

по Запорожскимъ обычаямъ, и хотя бы на 1000 или на 10.000 суммы въ тяжебныхъ дѣлахъ, „то въ одну недѣлю времени все рѣшено будетъ, и далѣе волочиться по судамъ не станутъ“. Так само вирішалися в запорозьких судах й інші всякі справи — злодійства, грабунки, душогубства та ін.

П'ятий розділ „о смертныхъ казняхъ преступниковъ“ (стор. 21—26). Кадри злочинців поповнювалися переважно нежонатими козаками, т. зв. „сіромами“, або сіромахами, бо останні — сіроми „що въ лями на рибальняхъ или на звѣриной ловли загорують, то все то через пьянство скоро и прогайннують“. Пропивши свої заробітки, сіромахи пускалися на всякі злочини,¹⁾ дозволяли собі всяке свавільство, за що іх і карано було жорстоко, через що й утворилася приказка: „воля медь пье, или кандалы тре“. Скупчиваючися у ватаги, сіромахи грабували чумаців та купців по великих шляхах, вбивали і мордували ляхів та жидів у Польщі так сильно, що „ляхи отъ страха кидали домы и жилища свои и уходили до лясу, во внутренюю Польшу, за Варшаву, а жиды безъ вѣсти бѣжали и духу боялися запорожскаго“. Ватажок — голова ватаги — був „характерником“, його ніяка зброя не брала, й він умів напасті на польського пана так, щоб ніхто з його охорони не чув и не бачив січовиків. Ватажки з своїми нападами крилися од січової старшини; але-ж часто робили іх за згодою курінних отаманів, які попережали в таких випадках ватажка: „Ну, братчику, гляди жъ, щобъ ты якого козака не утративъ; то тоди уже и до куреня не вертайся! сирѣчь: крадъ, да кинци ховай“. — І ватажки з своїми сіромами робили такі страшні та нелюдські вчинки, що про них „нелѣпо“ ані говорити, ані на папері викладати. Скарги на ці вчинки доходили не лише до Січи, а й до самої столиці, через що й Січ атаковано та зруйновано. З пійманим у грабунках, злодієствах та вбивствах довго не тягалися, а судили негайно й карали на смерть чи то в Січі, чи то в паланках. Кари на смерть були такі: 1. шибениця, що стояла в ріжких місцях, мало не в кожній паланці, коло великих шляхів; нерідко вішали до гори ногами, а іноді й за ребро залізним гаком; 2. гостра паля — деревяний стовп, аршинів шість, з залізним гострим шпилем на горі, аршинів два завдовжки, — на цей шпиль насажували злочинця; шпиль часто виходив на піваршина в потилицю вище голови; 3. кії, якими забивали до смерти злочинця, привязаного до стовпа десь на майдані; 4. заслання до Сібіру. Засудженого на смерть могла врятувати дівчина, заявивши, що вона хоче мати чоловіком цього злочинця. На ґрунті такого звичаю в Новомосковському, де була Самарська паланка, трапився такий випадок. Злочинця ведуть на місце кари і за ним йде юрба народу. Коли ось назустріч виходить дівчина, з закритим білою хусткою лицем, і заявляє, що вона хоче вийти заміж за засудженого. Останній намагався, щоб зняли з дівчини хустку, аби він міг побачити її лице, й коли його бажання було задоволено, він рішучо заявив: „ну, когда уже на такой жениться, то лучше умереть“. Його було покарано (очевидно, Гавриїл переклав на російську мову вираз, подібний до поширеного: „як така дзюба, то краще дати дуба“).

Шостий розділ — „о Запорожскихъ обычаяхъ и обрядахъ“ (стор. 26—43). Зміст цього розділу, як і попередніх двох, використовано А. Скальковським,

¹⁾ Московський секунд-маіор Олександер Никифоров, у своєму рапорті з Січі київському генерал-губернаторові Леонтьєву, 11 січня 1749 року, так характеризує сіромах: „презѣльные пьяницы изъ людей по здѣшнему называемые сиромахи, не имѣющіе у себя не точію лошадей или какого скота, но ниже на плечахъ своихъ платья, а чрезъ зиму валяются въ куреняхъ до весенняго времени. . . . Сиромахи, или по просту сказать, пьяницы и плуты“ . . . „Записки Одес. Общ. исторіи и дрекностей“, т. XIV, стор. 487.

Д. І. Еварницьким та ін., хто торкався побуту колишніх Запорожців, а тому передаємо в загальних рисах.

1. Зовнішній вигляд Запорожця: голова голена, за винятком чуба „надъ лбомъ“, або чуприни чи оселедця; бороди не носили, а залишали вуса, які були часто на стільки довгі, що їх, закрутитивши, закладали за вуха.

2. Одіж запорозький — для всіх однаковий та одноколіровий, а саме: каптан, черкеска з вильотами, штани „сіетовы“, чоботи сап'янці, шалевий пояс та кабардинка,¹⁾ кругом і навхрест обкладена галунами; в непогоду та в походах носили вовняну волохату бурку. В свята та в урочистих випадках одіж був не однаковий, а „по достатку“ кожного — богатий, дорогий, ріжнокольоровий, — жупани. Тут же описано кождий з зазначених предметів.

3. Козак іздив верху, на сіdlі, до якого спереду було причеплено дві пістолі в кобурах, а з-заду — бурку та найбільш необхідні речі. Зброя його: ратище, шабля, чотирі пистолі (2 — в кобурах, 2 — за поясом); крім того, мав ще широкий черес з порохом та кулями; рушниці вживалися тільки в бою.

4. Козацькі звичаї при зустрічі та при одвідуванні куріня або зімовника гістьми та страви й напої, що вживали козаки; тут-że дано відомості про побут табунщиків, скотарів, чабанів. Кожен з них носив надітий через плече шкуратяний гаман з кресалом, кремінем та губкою, й був підперезаний ремінним поясом, до якого вішав швайку та ложечник з захованою в ньому ложкою. Ложка була особливо необхідна; хто її не мав при собі, того вважали за недбайливу людину, кепського пастуха. Коли пастухові з свого кошу доводилося навідуватися до кошу сусіднього й там заставав пастухів за обідом або вечерею, то вітав їх так: „хліб та сіль, пани-молодці..!“ — Ті відповідали: „їмо та свій, а ти в порога постій“. — Але ж гість виймав свою ложку й сідав і собі до страви, промовляючи: „ні, братці, давайте й мені місце!“ — Господарі висловлювали своє задоволення: „от, козак догадливий та справний! вечеряй, братчику, вечеряй!“ — і охоче давали йому місце. Гостинність серед козаків та чабанів була дуже розвинена; отаман чабанського кошу перш, ніж роспітувати гостя про справу, спішив нагодувати його тетерею, мамалигою, малаем та ін.. Тут дано пояснення назв „кіш“, „котига“ та деяких страв: тетері, малая та мамалиги (це все одно), галушок „з постромою“, загребів (печені в попілі коржі).

5. Звичай запорозький давати імена та прізвища в залежності від вигляду, вдачі, поведінки чоловіка або якогось випадку. Своє прізвище „Корж“ оповідач пояснює тим, що він в дитячих роках, ідучи з Нових Кодак до Січи, зійшов на високу могилу, недалеко од Січи, що звалася Чортомликом, і звідти скотився, з верху до низу, „як корж“; од цього випадку його й прозвали Коржем.

6. Куріні — великі будинки (а не звичайні куріні в пастухів), рубані та з різаного дерева, що його поставав Великий Луг; вони не мали ні чуланів, ні перегородок; в середині куріння, вздовж стін, кругом йшли столи, з ослонами коло них, за якими козаки обідали. На першому місці, під іконами, сидів курінний отаман. Ікони були великі, прикрашені дорогоцінностями; перед ними висіли лампади, які в свята світилися; посередині куріння висіли роскішні паникадила. Піч, в якій пекли хліб, та кухня, де варили страву, були окремо од куріння. Перше місце серед страв займали: тетеря, рубці, галушки, риба „на стяблі“, свиняча голова до хріну, а інколи й локшина

¹⁾ Кабардинка робилася з шкурки звірька що ногайці звали „кабарга“; Запорожці називали його виднихою або „видрою“. У Великому Лузі водилася сила цього звіря.

на переміну. Виготовлену вже страву кухарі розливали у вагани й ставили на столи, а коло ваганів ставили в ряд, у великих конвах, горілку, мед, пиво, брагу, а до кожної конви (деревяної) начеплювали „михайлики“ — дерев'яні корячки, якими пили, замісць чарок. Помолившись Богу, отаман сідав під іконами, а за ним і всі козаки росташовувалися кругом столів. Як подавали рибу „на стябло“, то голови з риби завжди ставили перед отаманом, і такого звичаю додержувалися по всіх курінях і зімовниках. По обіді знову молилися, вклонялися отаманові та один одному й дякували кухареві: „спасибі, братчику, що нагодував козаків!“ — Виходячи з-за столу, отаман клав у карнавку копійку; те-ж саме робили й усі козаки. Кухарь витрачав ці гроши на базарі для купівлі потрібних продуктів. Страву варили на кабиці, в міданих або чавунних казанах.

7. Козаки живилися звірячим та рибним промислами. В густому лісі Великого Лугу та у сильних очеретах коло озер та лиманів, водилися олені, кози, свині, лисиці, — в степах вовки, зайці, бабаки та ін. Шкури цього звір'я продавалися до Польщі та Гетьманщини. Рибу ловили в Дніпрі, озерах та лиманах, а особливо в Тілігулі, на Кинбурнській Косі та на Тендрі; риби була така сила, що не тільки „вся Україна Запорозька“ нею живилася, а й Польща вся, Гетьманщина та інші сусідні мешканці.

8. Запорозці були дуже побожні та дбайливі що-до церкви, особливо козаки старшого віку: що-дня відвідували церковні відправи, справляли багаті корогви та хрести, збагащали ризничні приналежності та церковне приладдя коштовними каміннями та роскішними виробами; „по всій Росії вряд чи була ризниця вище ризниці Запорозької“. Щоб підтвердити ці слова Коржеві, архиєпископ Гавриїл наводить, на підставі катеринославського консисторського архива, в примітці, відомість про кількість (841) коштовних предметів у Січовій церкві. Корж передає відомості про Січову церкву й монастир (місце в Січі, де перебували постійно ченці); говорить, що до сел на Запорожжі призначали на духовні посади кандидатів з січовиків. Розділ закінчується докладним описом урочистості обстанови освячення води 6-го січня, на Водохреща. На це свято до Січі козаки прибували з далеких зімовників, збиралося кругом церкви силу піхоти й кінноти, що за духовенством йшла на річку й там, в мент опущення св. Хреста у воду підіймали з гармат і рушниць таку стрілянину, що здається, „вся земля вострепещеть и покроетъ всѣхъ зрителей дымомъ“; по закінченні водосвяття починають „жарить во вся тяжкая“ з гармат, „сколько кому угодно“.

Сьомий розділ — „объ атакованіи Сѣчи“ (44—55). Оповідається про захоплення Січи генералом Текелієм після того, як московськими військами було окуповано „всі паланки, всі містечки та всі слободи по всьому Запоріжжю“. Досить докладно описано останню військову раду, коли вирішалося питання, чи йти військовій старшині до Текелія, се б то — чи здавати Січ без бою, чи битися з ним. Проти добровільної здачі (чи то можна Січ і славне Запоріжжя москалеві oddati за спасибі?! Сього ніколи, поки світ сонця, не буде!) були всі сіроми, бурлаки й нежонаті, які „до того й осілостей ніяких не мали, а тому й бунтували“. Але ж більшість отаманів та багатих козаків, „маючи в себе жінок та дітей і інші „достаточныя обзаведенія“ по зімовникахъ“, щоб не втратити свого майна та врятувати жінок та дітей од „безчеловѣчної“ смерти, не погожувалися з відважними бунтарями. Виступ старого січового архимандрита (Володимира Сокальського), якого поважали всі козаки за те, що по неділях та святах говорив їм в церкві проповіді „наизусть, самыми разительными, по ихъ малороссийскому штылю, выражениями“, — дав перемогу противникам бою, й Січ

було здано добровільно. Характерно оповідається про обід Текелія в кошового та втечу з Січи ґрупами „в Тілігул, на заробітки, до лями“, сіроми. „Гола“ сірома просила Текелія видати їм білети, щоб козаки могли йти на заробітки, бо в них не було ні сорочки, ні штанів, а між тим „треба буде... і подушне заплатити, та й панам трохи вдліти“. Білети давалися на групи чоловік в 50, але ж з ними тікало значно більше, через що в Січі залишилося дуже мало народу: „отамани... роз'їхалися по зімовниках, а сірома без вісти розбрілася...“ Військо Текелія стояло в межах Запоріжжя сім літ, „пока совершило утвердились обычаи московські“. Ті-ж козаки, що втікли з Січи, вступили в турецьке підданство; султан дав їм при усті Дунаю найкращі, що-до рибного та звірячого промислу, землі, й вони жили там до 1830 р., до „останньої“ турецької війни, під час якої, „по нѣкоторому случаю“, за приводом кошового Йосипа Михайловича Гладкого піддалися російській державі. В момент запису оповідання, частину цих задунайських козаків було росташовано по ріжних слободах Дніпровського повіту, а частину послано в похід на турецьку границю.

Восьмий розділ: „о началѣ города Екатеринослава“ (55—61 стор.) містить оповідання про початок міста Катеринославу. Через те, що останній виник на місці запорозької слободи Половиці, то Корж подав відомості й про неї. На місці Половиці спочатку були зімовники запорожців Крошка (там, де в час запису оповідань Коржевих була гімназія — Клубна ул., де будинок В. М. Хрінникова до революції 1917 р.), Андрія Токаря (де духовна семінарія) та Глоби Лазаря (де Потьомкінський сад пізніше, над Дніпром, під скелею). Лазарь Глоба, з яким один час жив і Корж, перейшов сюди з Нових Кодаків, де він мав „челядь“ — „до 15 чоловік кравців“; захоплювався він і садівництвом, і розвів два сади (тепер Потьомкінський і городський); в одному з них — городському — його й поховано, й на тому місці, над його гробом, видко ще й досі „кам'янний стовп, замісць памятника“. Слобода придбала назву Половиці через те, що по вкритій лісом та густим чагарником горі по-над Дніпром, по прогаллях, завжди була сила полуниць. „Як полуничні ягоди постигнуть, і хтось з цікавости захоче проїхати по-возкою по тих полях, то всі колеса стають мокрими, як од води, й покриваються фарбою, наче обшиті червоним сап'яном; од цеї надзвичайної та нечуваної рідкості й здивування людського предки наші Запорожці й те містечко назвали Половицею, бо в їй багато було полуниць“. Половицю урядом російським переіменовано було в Катеринослав, потім — в Новоросійськ, і знову в Катеринослав; сюди було перенесено ріжні адміністраційні установи, яким доводилося немало блукати по ріжних містах. Корж оповіда й про їх блукання. — До цього розділу архієпископ Гавриїл одає де-які примітки історичного змісту, а саму назву „Половиця“ пробує пояснити од можливого першого „обивателя“ її, правдоподібно, Половика, як, наприклад, од Гупала пішла назва Гупалівки, од Кота — Котівки та ін.

Девятий розділ — „о путешествії Імператрицы“ (61—77 стор.). Тут записано те, що Корж бачив 1787 року, під час проїзду цариці Катерини по Степовій Україні: кам'яні милі, що Потьомкін ставив по трактових шляхах, через 10 верст одна од одної, дворець в Нових Кодаках, пристань і тріумфальна арка там-же, оточення цариці, закладини грандіозного собору в Катеринославі, з досить цікавими подробицями, спуск цариціних галер через Ненаситець лоцманським отаманом Півторацьким, будування для Потьомкина дворця на тому місці, де був посіяний Коржем ячмінь, через що Глоба і Корж мусили покинути свою хату й розведени йними сад. Оповідання це освітлює історію заснування Катеринославу й характеризує діяль-

ність Потьомкина, як генерал-губернатора Степової України. Після перетворення запорозької слободи Половиці в Катеринослав, попередні мецанци Половиці перейшли в інші слободи: більшість — до Сухачівки, меншість — до Мандриківки, де тоді сидів зімовником лише один козак Мандрика, який жив виключно рибною ловлею. Утворену таким чином слободу й названо було Мандриківкою (тепер передмістя Катеринославу).

Десятий розділ — „о радутахъ и фигурахъ Запорожскихъ“ (стор. 77—83). Мова йде про захист Гетьманщини од набігів татарських. Щоб попередити несподіваність таких нападів, по лівому березі Дніпра, од устя Орлі аж до р. Конки, по-над самим Дніпром, коло води, поставлено було „радути“. Це — „родъ уѣздныхъ дворовъ“, і стояли вони один од одного на 10, 20 або й 30 верст, в залежності од місцевих умов, але ж так, щоб „одна другую могла видѣть“. Радута — подібна до казарми або січового куріння, без чуланів та перегородок, тільки мала сіни та через них коморку „для поклажи“; дах був з дощок або камішовий. Коло радути — просторий двір, огорожений дерев'яним парканом, а в дворі — конюшні (стайні). По радутах стояли партії гетьманських козаків, в яких були четверокутні шапки з довгими ріжками, — або запорозці, чоловік по 50. Коло кожного радута, за четверть або пів-версти (пів кілометра) од нього, стояла „фігура“, зроблена з 20 смоляних бочок, які поставлено було шарами одні на одні — шість, пять, чотири, три, дві, одна, — з віхтем „мочули“, обвареної в селітрі й привязаної до довгого канату, що було причеплено до верхньої бочки. Козаки, що були в радутах, мусили вартувати коло фігури та втримувати „бекети“ й розїзди в степу, щоб стежити за татарами. Як тільки помічався татарський загін в степу, зараз запалювалися одна за одною фігури, й тим самим повідомлялося населення про небезпеку й про необхідність ховатися або захищатися од степових хижаків. Через те, що татарські напади робилися часто, то радути та фігури мали велике значення для населення. Корж добре пам'ятає радут і фігуру, що стояли за Дніпром, насупроти Нових Кодаків, й міг показати саме те місце, де вони були. Ногайці часто робили напади невеличкими групами — 10—20 чоловік; — з високої могили вони помічали, де пасуться табуни та череди або де працюють у полі люди, й несподівано нападали, щоб заграбувати худобу або захопити в полон людей. Козацькі „бекети“ та розїзди повинні були попереджати такі несподівані татарські напади. Щоб стежити за татарськими ватагами, козаки те-ж користувалися високими могилами, але ж виїздити на могилу міг тільки один козак, тоді як татари виїздили на могили по кільки чоловік зразу. Це давало можливість населенню бачити, який розїзд в даній місцевості — свій чи татарський. „Народ Запорожскій“, помітивши татар, готовився з ними до бою: збиралися до гурту, робили з возів табор, спільними силами били ворога. Кожен селянин, ідучи в поле, брав з собою мушкет. Ногайці ж користувалися тільки луком.

Одинадцятий розділ — „о стародавнихъ Запорожскихъ селеніяхъ, бывшихъ еще до атакованія Сѣчи“ (стор. 84—94). Дано відомості про де-які села, найбільш давні на Запоріжжі: про де-які досить докладні, а про інші — коротенькі й не зовсім виразні, з поясненням, од чого пішла та чи інша назва.

На правому березі Дніпра зазначено: Старий Кодак, Лоцманську Камянку, Половицю, Діївку, Новий Кодак, Сухачівку, Таромське, Карнаухівку, Тритузне, Камянське, Романково; на лівій стороні: Самарь (тепер Новомосковськ), а коло нього Самарський монастир з дерев'яною церквою, багатою ризницею та дуже поважаною іконою святителя Миколая, що й зараз уважається чудотворною; Старожила Камянка, Петриківка, Могилів, Гупалівка, Перещепина.

Старий Кодак існував під цим іменем ще до приходу „въ сюо україну“ древніх Запорожців, що звалися Козарами; належав він до Польщі, а в ньому була „знатная побережная крѣпость“, що підлягала якомусь польському князькові. Козари прийшли сюди, десь з-за Києва, під приводом свого кошового Германа, „з великою силою народа“ й росташувалися по лівому березі Дніпра, недалеко од Кодака та польської області по-над Дніпром, що нею правив згаданий князьок. З-за тісноти Герман поділив Козар на три частині: одну залишив коло Дніпра, другу поселив над Доном, а з третьою, яка складалася з найбільш сміливих та завзятих, в кількості до 15 тисяч, пішов на Сібір й завоював його для російських самодержців. Козари, які залишилися коло Дніпра й розселилися в околицях порогів, придбали назву Запорожців. Через те, що останні жили в згоді з польським королем, той, вважаючи на недостачу землі в Запорожців, звелів передати їм Кодак і належну до нього область; та польський „старшина“, що був тоді з князьком в Кодаках, утайв наказ і не виконував його. Тоді Запорожці, за згодою короля, сім літ душили, грабували, драли та убивали Поляків, доки останні не втікли аж до бувшої границі, до р. Случа. З того часу Кодак належить Запорожцям, а сліди польської кріпости збереглися до цього часу.¹⁾

Новий Кодак теж був ще за часів польського панування; в ньому була невеличка дерев'яна церква, вкрита соломою та очеретом. Після звільнення цеї місцевості од Поляків, Новий Кодак цілком вигорів. Згодом його було оновлено, й стали називати городом Нові Кодаки. Тут була Запорозька кріпість: все місто оточено було звичайним глибоким ровом та гострими рогатками в дві лави, на сажень од рову. Над ровом було три деревяні, штучної роботи, башти: одна внизу по Дніпру, друга в горі по Дніпру, а третя з півдня. Над ровом, кругом міста, йшов земляний вал, з чотирьма „раскатами“ на ріжках міста, де стояли гармати. Над валом поставлено було великі, з лози плетені, кошелі наповнені землею. Кожний кошель внизу був узький, приблизно коло аршина, вгорі ж широкий, до одного саженя. Ставили їх так, щоб вони вгорі щільно приставали один до одного. За ними переховувалися од ворожих куль оборонці кріпости; в щілині поміж нижніми частинами кошелів, як в вікна, вони стріляли в ворогів. Сам Корж, прибувши з Січи до Нових Кодаків, коли робили цю кріпость, й бачивши, що люди роблять, і собі зробив своїми руками два кошелі, для пам'яті, волами одвіз іх на місце, поставив, як треба, й насипав землею. Він дивується тому, що на місці, де було „такое огромное зданіе“, та до того ще й не дуже давно, залишилися тільки ледве помітні сліди.

Говорячи про те чи інше село, Корж (мабуть, на вимоги Гавриїла) пояснює „звідки взялася назва слободи. Отже більшість назв пішло од тих козаків, що спершу сиділи там зімовниками своїми: Діївка — од козака Дея з Нових Кодаків, Сухачівка — од Сухача, Карнаухівка — од козака Карнауха, Тритузна — од козака Тритузного, Камянське та Старожила Камянка — од першого мешканця, що здався Камянський, Романкове — од імені козака Романа, Могилів — од Могили, Гупалівка — од Гупала, Перещепина — од козака Перещепи. Назва слободи Таромського більш складного походження. Корж каже: „назву свою вона придбала од того, що була росташована над самим Дніпром, коло берега й мала місце положення або ґрунт землі камяний, скелястий й дуже сумний, труську та неспокійну для проїзжих людей путь, завдяки чому, як хто іде повозкою, то безупинний

¹⁾ В своїй примітці до цього оповідання Гавриїл каже, що воно „очень темно“ (стор. 85). Питання, звідки Корж має такі відомості.

і сильний робить грюкіт, і ніби, як кажуть прості люди „тар totить“, од чого й Таромським прозвано“ слободу (стор. 89).

Росповівши про перелічені слободи, Корж додає.

„Ось і всі стародавні Запорозькі слободи, бувші ще до атаковання Січи. А на інших місцях, по всіх Запорозьких володіннях, були одні тільки зімовники, хутори та козацькі шалаши, як і в кочових ногайців, бо взагалі всі без винятку пастухи, що блукали по розлогих степах Запорозьких, як от табунщики, скотарі та чабани, проводили по шалашах кочове життя й називали їх кошами, як сказано вище при описові їх звичаїв (розділ VI, стор. 32—33), а про слободи, як і про святі церкви, в них майже й думки не було, або ліпше мовити — й поняття не мали тому, що з усіх перерахованих нами 17 слобід церкви були, помимо Січи та монастирів, тільки в шести селах, а саме: перша в Старому Кодакові, друга — в Новому Кодакові, третя — в Самарі, четверта — в Карнаухівці, п'ята — в Романкові й шоста в Могиліві; в іх же церков, з монастирськими та Січовою, на всьому широкому просторі Запорозьких володінь було тільки дев'ять“ (стор. 93—94).

Цим і закінчується „Устное повѣствованіе“ Микити Коржа.

III.

Книжиця архиєпископа Гавриїла звернула на себе увагу тодішнього громадянства — московського й українського, й оповідання Коржа цінили дуже високо. На сторінках „Москвитянина“¹⁾ з'явилася докладна рецензія В. Григор'єва, яка зазначає позитивні риси труда архиєпископа. Ще років за 70 перед тим в межах Херсонщини та Катеринославщини існувала окрема республіка „напів - руська, напів - польська, напів - татарська, свого роду лицарський орден“ — Запоріжжя, од якого нічого не залишилося, все зникло, про яке нічого не знаємо, бо старі люди або повимірали, або ви-селилися звідци, нове-ж покоління виросло в нових умовах, при іншім ладі. Але ж в глухому куткові Степової України знайшлася стара людина — Корж, „послѣдня развалина разрушенного здання“, що добре памятає минуле. Це- живий літопис, звідки „чутно голос старовини: перед вами, ні-би килим, розгортається все життя Запоріжжя, щоб все, що трапилося за останні 70 років, зникло з пам'яті, й ви б побачили й тодішні степи, й тодішніх козаків віч-на-віч, — хочете, візьміть і читайте оповідання Коржа“. Рецензент подає відомості про походження книги, що утворилася з записів архиєпископа Гавриїла та Іакова Вечеркова; згадує про те, що Скальковський вмістив де-які частини Коржевих оповідань на сторінках „Журнала Министер. Народ. Просвѣщенія“ (1838 р., N 6 та 1839 р., N 2), а 1841 року він „мало не цілком“, вмістив їх в своїй „Історії Нової Сѣчи“ й тим самим надав „много цѣнності“ своїй праці. Навівши з передмови Гавриїла його сподівання, що книга зустріне „привѣтну увагу освічених мужів“, В. Григор'єв закінчує свою рецензію такими словами: „нема сумніву, найшановній архіпастирю, що за оцю послугу вам щиро вдячні всі ті, що вміють її цінити; вдячні подвійно: ви допомогли Коржеві воскресити для історії померле Запоріжжя й врятували, можливо, його оповідання од іншої смерті — смерти забуття“.

„Устное повѣствованіе..“ зробило сильне враження й на П. Куліша, який те-ж високо цінів докладність та правдивість оповідань Коржа. 1843 року він випустив книгу: „Михайло Чарнышено, или Малороссія восемь-

¹⁾ 1842 року, N 11, стор. 184—185.

десять лѣтъ назадъ¹⁾). Тут він не раз згадує про цю працю й наводить з неї уривки, якими користається для освітлення та характеристики наміченої ним доби. Так, Куліш має приїзд гостей так, як це водилося в запорожців („пугу! пугу! пугу!“ — ч. II, стор. 71); картина побивання злочинця кіями (ч. III, стор. 56). У примітках та додатках до другої та третьої частин своєї хроники він наводить уривки з оповідань Коржа, з зазначенням того, що слова іменно Коржеві: „о прізвищах“ в Запорожців — ч. II, 164—167; про побожність їх — ч. II, 168—171; про захоплення їх церковними співами — ч. II, 171—72; опис запорозьких курінів — ч. II, 177—179; про козацькі „фігури“ — ч. III, 210. Але ж ці уривки Куліш брав не з книжки архієпископа Гавриїла, а з того, що дав Ап. Скальковський на сторінках „Журнала Министерства Народного Просвѣщенія“ та своєї „Історії Нової Сѣчи“. „Книжиця“ Гавриїлова вийшла з друку (чи правдивіше — Куліш довідався про її вихід) вже тоді, як Куліш правив коректу вже третьої частини свого „Михайла Чарнишенка“. Не знаючи, як поводився Скальковський з текстом Коржевих оповідань, він констатує той факт, що наведені ним, Скальковським, уривки в „Журналѣ Мин. Народ. Просв.“ не однакові з тими, що вміщено в „Історії Нової Сѣчи“; а все таки вони „дають нове освітлення тій добі (каже Куліш) до якої стосується моя книга“²⁾) Довідавшися про видання в Одесі „Устнаго повѣствованія...“, Куліш радить, „всім прихильникам малоруської старовини звернутися до цеї дорогоцінної книжки“³⁾.)

Завдяки П. Кулішеві, оповідання Коржеві придбали широку популярність серед нашого громадянства, їм цілком довіряли й високо ставили, як джерело до знання нашої минувшини. Докази цьому бачимо на сторінках незабутньої „Основи“. В книзі її за січень 1862 року вміщено анонімну рецензію на книгу Афанасьєва-Чужбинського: „Поездка в южную Россію, ч. I, очеркъ Днѣпра“. Автор цеї рецензії висловлює докір Чужбинському з приводу того, що він не придав своїм відомостям „вірогідності відомих оповідань запорожця Коржа“. З приводу цього редакція „Основи“ додає од себе таку примітку (яку наводимо в перекладі на українську мову).

„Оці оповідання було записано архієпископом Гавриїлом, по вказівці О. П. Стороженка, років за двадцять перед цим. Хоч архієпископ Гавриїл і москаль, все таки він в переказі слів запорожця Коржа зберіг більше ідіомів, ніж в своїй книзі затримує п. Афанасьев-Чужбинский, передаючи по своєму те, що чув од українських селян... Через те, що О. П. Стороженко запорожця Коржа знов особисто та, зверх того, розмовляв і з іншими подібними йому січовиками, то ми не тратимо надії, що він виповнить наше настирливе прохання — написати для Основи устне оповідання всіх їх, з пам'ятою та з книги архієпископа Гавриїла, на чистій українській мові, якою він з такою перфектністю володіє“⁴⁾.)

Чи знов Олекса Стороженко особисто Коржа, чи чув він од нього оповідання про Запоріжжя, ми не знаємо (схилляємося до тої думки, що не знов і не розмовляв). Та під впливом прохань редакції „Основи“, він справді написав українською мовою устні оповідання Коржа та подібних йому січовиків, під заголовком: „Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа“. „Основа“ припинилася на десятій книжці 1862 р., а тому Стороженко не встиг видрукувати цих „Споминок“ на сторінках прихильної до нього „Основи“, а помістив їх у другій частині своїх творів, що вийшли 1863 року

¹⁾ Київ, ч. I, 206 стор.; ч. II, 190 стор.; ч. III, 221 стор.

²⁾ Михайло Чарнишенко . . . ч. II, стор. 164.

³⁾ Ibid., ч. III, 210.

⁴⁾ „Основа“ 1862 р., січень, від. бібліографії, стор. 44—45.

в Петербурзі.¹⁾ „Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа“ потім передруковувалися з першого, петербурського, видання у всіх пізніших виданнях творів Олекси Стороженка: Суворина — 1897 р. (Петербург). Львівської „Просвіти“ — 1911 р., „Українського Слова“ в Берліні (1922 р.). На жаль, в нас під руками є лише видання Львівської „Просвіти“ та „Українського Слова“; припускаємо, що ці видання не одріжняються від першого. Сам Стороженко робить до своїх „Споминків“ таку примітку: „багато де-чого росказував мені старий Корж, але у сім оповіданні тільки те заявляю, що записане преосвященим Гавриїлом“²⁾. Отже сам Стороженко свідчить, що він передає тільки „Устное повествование...“ архиєпископа Гавриїла. Як же він передає Гаврилові записи Коржевих оповідань?

„1827 року, по весні, схотілося мені“ — так починає Стороженко свої „Споминки“ — „подивиться на Ненаситецький поріг, а звідти, водою по Дніпру, спуститися до слобід Капулівки та Покровської і оглядіть ті міста, де колись були запорозькі коші“. Щоб знайти „чоловічка“, який був добре знайомий з історичними місцями по Дніпру, він, Стороженко, іде з Катеринославу до слободи Михайлівки й там питає людей, де б йому переночувати; вони посилають його до Микити Леонтійовича Коржа. Цей охоче приймає його до себе на ніч і погожується поїхати з ним до Ненаситця й до тих місць, де були Січі. Другого дня рано вони поїхали до Ненаситця, а там у слободі Никольській найняли дуба „о чотирьох веслах з рульовим, та й попили в Капулівку, де колись був Баторійов кош“. Сюди вони прибули перед вечером того-ж самого дня; зараз же оглянули острів, оглянули сліди сторовини, а потім через Чортомлик перепили до окопів Коша, що був на правому березі Дніпра в самій Капулівці, де оглядали могили Сірка та інших Запорозців. Стороженко тут посписував з хрестів написи (десять), а потім пішки пішли до Никиполя, а звідти, переночувавши, поїхали кіньми до Покровського. Там оглянули церкву, місця, де були куріні, написи на хрестах та на сволоках стародавних хат. З Покровського кіньми поїхали назад до Михайлівки через слободу Чумаки. На цю подорож витрачено трохи більше двох днів. Дорогою Корж оповідає Стороженкові про старовину, оповідає те саме, що й у Гавриїла; про ту ж старовину оповідають ще й лоцман та племінник Коржів у Чумаках. Між оповідання Стороженко вставляє написи на хрестах та на сволоках. Отакий загальний зміст „Споминок про Микиту Леонтійовича Коржа“. „Споминкам“ своїм Олекса Стороженко надає чисто літературну форму й не додержується тої послідовності, в якій Гавриїл передає оповідання Коржеві. Твір Стороженка має дванадцять розділів. *Перший* розділ (стор. 296—300)³⁾ присвячено оповіданню про те, як Стороженко попав у Михайлівку до Коржа, якого він до цього часу не знов; Корж розповідає про своїх предків та трохи про себе й свою хату;⁴⁾ при цьому каже, що народився він 1730 року (в Гавриїла 1731 р.). *Другий* розділ (стор. 300—307): Корж показує Стороженкові свій сад та пасіку й оповідає про початок Михайлівки, судової процес з Вермінкою та Пап-

¹⁾ Дорошенко, Д.: Покажчик нової україн. літератури. ... Чернівці, 1917, стор. 28, ч. 258.

²⁾ „Твори Олекси Стороженка“, видан. т-ва „Просвіта“ у Львові, 1911, стор. 573.

³⁾ Перед першим розділом Стороженко наводить слова Т. Шевченка з його твору „До Основ'яненка“:

Слава не поляже,
Не поляже, а роскаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти... .

⁴⁾ Перший розділ з книжки Гавриїла (стор. 1—3).

чинським, передає зміст другого розділу „Устного пов'єствовання...“ (стор. 4—9). На стор. 304—06 пригоди з Коржем у московському Кремлі Стороженко передає в юмористичній формі. Замісьць катеринославського губернатора Берха в Стороженка — „Герт“ (стор. 307). *Третій* розділ (стор. 307—313): діалог Коржа з Зінькою, правнукою своєю; опис хати та відомості про хрещеного батька Качалова й про те, як самому Коржеві дали його прізвище. Умовляються іхати до Капулівки. Відомості про Коржевого хрещеного батька бере з 1-го та 2-го розділів книги Гавриїла. *Четвертий* розділ (стор. 313—317) — їдуть до Ненаситця, ѿ Коржа оповідає дорогою про будування Катеринославу: про Половицю та Лазаря Глобу з його товаришами та садами (в Гавриїла стор. 55—61 і 73 та 76). Тут Стороженко вкладає до уст Коржа заяву, що, коли німці-інженери стали рвати порохом пороги, тоді „од того і Кодацький поріг виявився, а то не було його й видко“.¹⁾ Од Михайлівки до Ненаситця Стороженко рахує „верстов з пятнадцять“ (стор. 313), справді-ж їх буде до 50. *П'ятий* розділ (стор. 317—24): картина Ненаситецького порогу, що чарує й автора, ѿ Коржа; вони сидять на скелі, дивляться „на Боже чудо“, а Корж росповідає про подоріж Катерини II, закладини в Катеринославі величезного собору та ін., що бачимо в „Устному пов'єствованні“ (стор. 61—72, 74—75). Розділ *шостий* (стор. 324—330) од Ненаситця їдуть водою до Капулівки дубом; обидва захоплюються чарівною красою Дніпра. Корж росповідає про територію Запоріжжя (в Гавриїла стор. 100—11) та про стародавні села Запорозькі, які були ще „до зруйнування Коша“, всіх слобід сімнадцять, а церков „всіх на всіх з монастирями та січовою було девять“ — те-же саме, що й у Гавриїла (стор. 84—94). *Сьомий* розділ (стор. 330—338) — Корж спить посеред дуба, який „несло бистринею“; проходять Кичкас, Хортицю, вступають до Великого Лугу; тим часом Стороженко слухає оповідання лоцмана з Капулівки²⁾ про Січ. Колись давно прийшов туди з іншими ѿ писарь Попович на прізвище; він був — людина розумна та до того ще й характерник; що-девять років кудись він зникав на якийсь місяць — „ходив напитися живущої води“ — й вертався свіжим, помолоділим. Він раяв товариству, де засновувати Кіш. Так, він порадив осісти над Чортомликом, а потім, як москалі зруйнували Чортомлицьку Січ, він пораяв запорожцям росташуватися „в крейдяній балці коло Каменки“.³⁾ Цей характерник пророкував, де ще будуть Січі; він же говорив, що після зруйнування Січі на Підпільний, козацтво згине, тоді й він сам умре (в Гавриїла цього нема). У Великому Лузі Корж прокинувся й вітає його: „здоров був, батьку Великий Луже!“ а потім заспівав:

Ой, Січ-мати. ой Січ-мати,
А Великий Луг — батько...⁴⁾
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити ...

¹⁾ Стороженко, 316. Цього в Гавриїла нема.

²⁾ Скільки відомо, в Капулівці лоцмани не мешкали, там були кріпаки.

³⁾ Стороженко перекладає назву балки Мълова⁵⁾ або „Мъловой оврагъ“, як офіційно по російському зветься та балка, що українська людність зве „Омелове“ або „Омелова балка“, а ця назва не має нічого спільногого з російським „мълъ“ — „крейда“. Замісьць народної, української назви, Стороженко бере назву російську й перекладає її на українську мову. Звідци в нього „крейдяна балка“. Тільки додаток „коло Каменки“ дає розуміти, що хоче сказати Стороженко (устами лоцмана).

⁴⁾ Цього рядка в „Устному пов'єствованні“ . . . нема. Порівн. четверту сторінку передмови архиєпископа Гавриїла.

В Капулівці оглядають місця Січей як на острові, так і на березі; Стороженко списує написи з могильних хрестів, в тому числі й над Сірком. Текст написів наведено тут; напис над Сірковою могилою наведено неповно, бо Стороженко не міг прочитати всього, та, крім того, й з помилкою: виходить, ніби Сірко вмер „4. мая“ (в дійсності „1. augusta“ ст. ст.). До Капулівки приїхали тоді, як вже „вечеріло“, а оглянувши сліди старовини, як смеркло, пішли пішки до Никиполя, де й ночували. — Таким чином, --- розділ цілком незалежний од Гавриїла; для нього Стороженко черпає відомості з іншого джерела. Треба зазначити ще надзвичайну скорість дуба; за півдня він пройшов од Ненаситця до Капулівки, а це буде верст 150! Скорочує Стороженко й віддалення між Капулівкою й Никиполем.

Восьмий розділ (стор. 338—347) — перебування в Покровському, де була остання, Підплінська, Січ. Приїхали рано, як тільки сонце стало підніматися з-за дерев Великого Лугу, оглянули місце, де були куріні, при чому Корж показував, де саме стояв той чи інший курінь, назву, якого він пам'ятав. Як і в Гавриїла, Корж називав тільки 22 куріні (й теж помилковими назвами), решту-ж він забув (див. „Устное повѣстнованіе“, стор. 11—12); описує внутрішню обстанову куріння та картину товариського обіду (так, як і в Гавриїла (стор. 36—38); говорить про рибальство та звірячий промисел в Запорожців (Гавриїл, стор. 38). Далі йде опис церкви — нової, недавно збудованої, в якій на хорах зберігався старий запорозький іконостас й де-які запорозькі речі (писаний ірмологій, євангеліє, місця для старшини), а Корж оповідає те, що в книжці Гавриїла на стор. 39—43. Розділ закінчується оглядом запорозьких намогильних хрестів та двох стародавніх хат з написами в них на словоках.

Девятий розділ (стор. 347—357) — Корж і Стороженко їдуть кіньми з Покровського до Михайлівки; дорогою Корж оповідає про напади Ногайців на Запоріжжя та Гетьманщину, про радути та фігури (Гавриїл, стор. 77—83), про запорозький одяг та „муниципію“ запорозьку (*ibid.*, 27—29), про зустріч гостей в зімовникові та чабанське життя (*ibid.*, стор. 30—34). У слободі Чумаках вони зупинилися пообідати в Коржевого племінника; по обіді Корж спочивав, а Стороженко оглядав руїни запорозького зімовника й слухав оповідання племінника про його властника, запорозця Ониська, що сам спалив свою хату з-за того, що його молода жінка не любила його. Оповідання про Ониська та його жінку в „Устному повѣстнованії“... нема. Можливо, що він справді чув його в тих самих Чумаках.

Десятий розділ (357—366). „Од с. Чумаків аж до Михайлівки росказував Корж“ Стороженкові, „як у Запорозців судили, позивались, як і карали за крадіжку, грабунки і смертоубійства“, се б то те саме, що читаємо в четвертому та п'ятому розділах книжки архиєпископа Гавриїла (стор. 12—26). Пізно вночі прибули до Михайлівки.

Одинадцятий розділ (стор. 366—374). На пасіці в Коржа Стороженко слухає його оповідання про знищення Текелієм Січи; тут переказано те, що Гавриїл помістив у своєму сьомому розділі: „объ атакованіи Сѣчи“ (стор. 44—55). В Стороженка Корж свої оповідання закінчує так: „от тобі, паничу, і кінець!“¹⁾

До своїх записів Коржевих оповідань архиєпископ додає передмову, де зазначає вартість цих оповідань, а також де-що додає й про самого Коржа. Стороженко в дванадцятому розділі своїх „Споминок“ робить теж саме (стор. 374—379). На початку цього розділу він говорить: „Се було останнє

¹⁾) „Твори Ол. Стороженка“, стор. 374 (видання львівської „Просвіти“).

оповідання Коржа. Після сеї розмови частенько доводилось мені вештатися по Задніпровью, а в турецьку войну¹⁾ в Бабадазі, де осадились Запорожці; нераз доводилось і розмовлять з старими дідами, бувалими козаками, про Січ, і те саме, без одміни, росказували і вони, що оповідав мені старий Корж*. 1832 року, „на Іванівську ярмарку“ в Кременчуці Стороженко чув, як сліпий кобзаръ „співав про зруйновання Коша і так подобно до оповідання Коржа“, що Стороженко не втерпів, щоб не записати „ті вірши“: „Гей, із-за зеленого гаю червоне сонечко зійшло; Гей, з московського краю велике військо прийшло... Вірші ці він наводить цілком, і вони справді мало нагадують народну пісню... Закінчує останній розділ відомостями про смерть Коржа (як і Гавриїл говорить в своїй передмові).

Отакий коротенький зміст „Споминок про Микиту Леонтійовича Коржа“. Аналіз його доводить, що Стороженко, хоч і заявив, що в оповіданні говоритиме лише про те, що „записано преосвященным Гавриїлом“, не обмежується записями останнього, а додає до них інші памятки народної творчости (приказки — про дощ, стор. 366), старовинні написи на хрестах та сволоках, художньо малює картини Ненаситця, Дніпра взагалі та ін., говорить про сучасну йому церкву в селі Покровському і т. д... Слова Гавриїла він передає в українській мові, але ж надає властний роспорядок та діалогичну форму, а іноді додає до них й де-які властні подробиці. Так, в опису Коржевої хати він не задовольняється тим, що в Гавриїла, а додає де-які риси й од себе (стор. 309) — говорить про малюнки запорожців по стінах. Переказуючи про зруйнування Січі, вносить теж свої риси в сцени обіда Текелія в запорожців (стор. 370), розмови його-ж з січовиками (стор. 371—372) та старшиною (стор. 373); а говорячи про росташування Запорозців за Дунаєм, не може втриматися од іроничного прислів'я: „де вони і теперечка живуть, хліб жують і посголом добро возять“ (стор. 374). Завдяки цьому „Устное повѣствованіе...“ перетворюється в белетристичний твір, з усіма ознаками чисто літературного оповідання. Зрозуміло, що вважати її науково-історичною працею ніяк не можливо, але ж „Споминки“ Стороженкові мали своє значіння та вартість. Стороженко ставиться тепло й сердечно до того, про що він говорить. Запорізька територія з своїми степами та природою, Дніпро з своїми порогами й особливо страшний Ненаситець захоплюють Стороженка; він цілком піддається тому враженню, що викликають в ньому природня краса або спомини про минуле, дорогое та славне для нього. Надзвичайний пієтизм, глибокий жаль за колишнім, давним, замилування всім тим, що він бачить і чує про старе Запоріжжя — ось ті риси, що бачимо в його „Споминках“. Ними він ще більше популяризував імя Коржа й спричинився поширенню серед нашого загалу зацікавлення Запорозькою старовиною; а тон його оповідання передався де-яким дослідувачам (наприклад, Д. І. Еварницькому в його — „Запорожье въ остаткахъ старины и преданяхъ народа“) та популярізаторам, як ось А. Кащенкові (в його ріжноманітних оповіданнях з Запорозької старовини).

¹⁾ Тобто 1828—1829 рр.

ТОГО-Ж АВТОРА.

1. (В. Степовий). До історії Задунайської Січи (одбитка з трьохмісячника „Україна“ 1914 р., кн. III).
2. (В. Степовий). Запорожський зімовник, 2-ге видання т-ва „Сіяч“ в Черкасах, 1918, 28 стор.
3. Що читати по історії України (коротенька історіографія України), 2-ге видання, Катеринослав, 1919, 47 стор.
4. Дніпрові Пороги, топографичні відомості, Катеринослав, 1919, 75 стор.
5. Церковна справа на Україні, Тернів, 1921, 47 стор. (видавництво „Автокефальна Українська Церква“, під редакцією проф. І. Огієнка).
6. Справа розмосковлення богослуження Православної Церкви на Україні, 1921, 28 стор. (видавництво „Братства св. Покрови 6-й стр. дівізії“).
7. Нова праця з обсягу української історіографії — проф. Д. Дорошенко: „Огляд української історіографії, Прага, 1923“ (одбитка з „Літературно-Наукового Вістника“ 1924 р. кн. III—IV, 292—307).
8. Ан. Скальковський, як історик Степової України (одбитка з „Наукового ювілейного Збірника“ Українського Університета в Празі на честь п. Презідента проф. д-ра Т. Г. Масарика), (стор. 291—356). Прага, 1925.
9. Православная церковь въ Польшѣ и Литвѣ (по Volumina Legum), Екатеринославъ, 1908, XVII, 511 стор.
10. Къ исторіи бывшихъ Запорожскихъ старшинъ и козаковъ, Екатеринославъ, 1915, 47 стор.
11. Матеріалы для исторіи колонизаціи бывшихъ Запорожскихъ владѣній, Екатеринославъ, 1913, 47 стор.

